

Stender og kongemakt under Frederik III, 1648-1670:

*Hvorfor eneveldet ble innført, og hvordan det
fungerte sammenliknet med andre
enevoldsstater*

Sverre Erland Rosenberg

Masteroppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og
historie

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2017

Stender og kongemakt under Frederik III, 1648-1670:

*Hvorfor eneveldet ble innført, og hvordan det fungerte
sammenliknet med andre enevoldsstater*

Våren 2017

© Sverre Erland Rosenberg

2017

Stender og kongemakt under Frederik III, 1648-1670: Hvorfor eneveldet ble innført, og hvordan det fungerte sammenliknet med andre enevoldsstater.

Forsidebilde: *Arvehyldningen 1660* av Wolfgang Heimbach (1666). Public domain.

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Denne masteroppgaven er et bidrag til historieforskningen rundt Danmark-Norge og statsomveltningen som fant sted høsten 1660. Masteroppgaven tar for seg de sosiale og politiske konfliktene som oppsto mellom de forskjellige stendene, og hvordan det bidro til at arvemonarkiet ble innført i Danmark. Dette førte til mange spørsmål om hvordan den nye statsformen skulle ta form, ettersom det ikke fantes noen danske tradisjoner eller rettslig presedens som definerte rammene rundt arvemonarkiet. Dette tillot Frederik III å innføre en eneveldig statsforfatning. Masteroppgaven drøfter hva slags alternativer Frederik III hadde til eneveldet og hvordan Frederik IIIs enevelde stiller seg sammenliknet med monarkistiske modeller i andre europeiske land. Konfliktene mellom stendene var ikke et særdansk fenomen, men en trend som gikk igjen i mange europeiske land. Hvordan statsforfatningen ville se ut avhang i stor grad av hvilken stand kongemakten valgte å samarbeide med. I Frankrike samarbeidet kongemakten med borgerskapet, mens den i Brandenburg-Preussen samarbeidet med adelen. Denne masteroppgaven beskriver hvordan Frederik III forholdt seg til stendene, og hvordan samarbeidet med disse utfoldet seg.

Forord

To år som masterstudent er kommet til ende. Arbeidet med masteroppgaven har vært spennende og lærerikt, men det har også vært hardt, og har til tider gått utover humør og motivasjon. Jeg vil derfor først og fremst rette en stor takk til den fantastiske gjengen på pauserommet. Vi har delt mye frustrasjon, mange «pep-talks» og enormt mange kopper kaffe. Studietiden hadde ikke vært det samme uten dere.

Men kaffe alene leder ikke til noen oppgave. Min veileder Odd Arvid Storsveen har gjort en umerket jobb med å hjelpe meg å overkomme skrivesperrer og løse tråder. Tusen takk for all hjelp, litteraturforlag og korrektur. Uten deg ville det ikke blitt noen oppgave. Jeg vil også benytte anledning til å takke min gamle foreleser og seminarholder John McNicol, og mine kolleger i Fortid-redaksjonen. Dere har alle bidratt til at jeg har blitt en bedre skribent.

Arbeidet med masteroppgaven har opptatt mye av tiden min, både på campus og hjemme på fritiden. Jeg har måtte takket nei til flere turer og arrangementer som følge av dette, og likevel har jeg fått masse støtte og oppmuntrende ord fra venner og familie. Takk til dere. En spesiell takk til min storesøster Linda, som har ofret av sin egen fritid for å korrekturlese denne masteroppgaven.

Sverre Erland Rosenberg, mai 2017.

Innholdsfortegnelse

1	INNLEDNING – PRESENTASJON AV TEMA OG KILDELITTERATUR.....	1
1.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	1
1.2	HVA ER ENEVELDE?.....	2
1.3	KILDER OG LITTERATUR	9
2	RIKSPOLITIKK I ET KLASSEDELT PRIVILEGIESAMFUNN	11
2.1	RIKSRÅD OG KONGEMAKT 1618 – 1657	11
2.2	RIKSSTENDENE	12
2.3	KONGEVALGET 1648	19
2.4	KONGENS PÅSTÅTTE ARVERETT	21
2.5	NORDMENNENES FORHOLD TIL ARVERETTSSPØRSMÅLET.....	22
3	KRIG, FEIL OG LÆRDOMMER – VEIEN MOT ENEVELDET	27
3.1	KARL GUSTAV-KRIGENE	27
3.2	HVEM HADDE SKYLDEN FOR NEDERLAGENE 1657 OG 1660?.....	30
4	INNFØRINGEN AV ENEVELDET	33
4.1	STENDERFORSAMLINGEN I KØBENHAVN 1660	33
4.2	HANS SVANE-KONSPIRASJON?	36
4.3	ENEVELDET INNFØRES I NORGE	39
5	ENEVELDET I EUROPA	41
5.1	DEN ENGELSKKE MODELLEN	41
5.2	DEN SVENSKKE MODELLEN	50
5.3	DEN PRØYSSISKE MODELLEN	59
5.4	DEN FRANSKE MODELLEN.....	65
6	EN EGEN DANSK ENEVOLDSMODELL?.....	73
6.1	ENEVELDETS JURIDISKE GRUNNLAG	73
6.2	DET «NORSKE» ENEVELDET I PRAKSIS – LIKHET ELLER UNDERDANIGHET?.....	83
6.3	ULRIK FREDERIK GYLDENLØVE – ENEVELDETS MANN I NORGE	86
6.4	DET DANSKE ENEVELDET OPPSUMMERT	90
7	KONKLUSJON	93
	LITTERATURLISTE	99

1 INNLEDNING – PRESENTASJON AV TEMA OG KILDELITTERATUR

1.1 TEMA OG PROBLEMSTILLING

I likhet med pudrete parykker og klassisk musikk er enevelde en essensiell del av den europeiske barokkperioden. Når man snakker om enevelde sikter man gjerne til den «typiske» enevoldskongen: Høyreist, autoritær og snobbete; omringet av *grandeur*. Den franske kongen Louis XIV har lenge blitt sett på som «erketypen» som andre europeiske fyrster strebet etter å etterlikne. Dette kan sees i lys av at fransk kulturell, vitenskapelig og språklig påvirkning for alvor slo rot under Solkongens regjeringstid. Dette betyr likevel ikke at alle europeiske land ble frankofile.

Problemet med enevelde – eller absolutisme – er at begrepet er svært vagt. Ordet ble først brukt av intellektuelle under Den franske revolusjonen for å beskrive kongemakten før revolusjonens utbrudd, og britiske historikere adopterte begrepet på 1830-tallet for å beskrive tiden da James I regjerte uten Parlamentet. Imidlertid ble 1600-tallets Frankrike og England regjert på to ganske forskjellige måter. I dansk og norsk språk har «enevelde» en enklere betydning. Det siktes mer eller mindre til enmannsstyre, men dette er også en altfor enkel måte å definere hva enevelde er for noe. Det fantes altså flere enevoldsstater uten en klar fellesbetegnelse for hvordan en eneveldig statsforfatning fungerte. Hva så med eneveldet i Danmark-Norge, liknet det mest på Louis XIVs Frankrike, med sitt sterke personlige monarki, eller var det mer som England hvor kongemakten bevisst utelot å involvere stendene i rikspolitikken.

Jeg har to mål for denne masteroppgaven. For det første vil jeg undersøke om det fantes en egen dansk enevoldsmodell som skilte seg ut fra andre europeiske enevoldsstater. Danmark (og Norge) hadde egne juridiske og kulturelle tradisjoner som bidro til å utforme rikspolitikken og hvordan den danske statsmakten forholdt seg til andre land. Jeg finner det høyst usannsynlig at dette ikke skal ha påvirket det danske eneveldet slik det ble praktisert. I tillegg kommer også særdanske forhold og samfunnsmessige utviklinger og utfordringer som også må ha hatt en innvirkning. For det andre skal jeg undersøke hva slags alternativer det

fantas til eneveldet. Var eneveldets innføring i 1660 en selvfølge eller fantes andre statsformer som danskekongen kunne ha innført og som fortsatt ville ha styrket makten hans? Danmark-Norges tradisjonelle rival, Sverige, hadde en statsforfatning hvor rikets undersåtter ble representert i rikspolitikken gjennom en permanent stenderforsamling – Riksdagen – men holdt likevel på en svært sterk kongemakt. Sverige og Danmark-Norge hadde mye kultur- og idéutveksling på tvers av landegrensene, kunne en svensk statsmodell fungert i Danmark? I så fall, hvorfor ikke?

Masteroppgaven er delt i tre. Kapittel 1-4 er empiriske, og tar for seg bakgrunnen for det danske eneveldets innførelse. Kapittel 5 omhandler andre europeiske stater, og tar for seg hvordan de forskjellige monarkiene brukte kongemakten og hvordan de forholdt seg til stendene. Kapittel 6 er et drøftende kapittel hvor jeg diskuterer hvordan det danske eneveldet fungerte i Danmark-Norge i praksis, i forhold til de andre europeiske enevoldsmodellene.

1.2 HVA ER ENEVELDE?

Enevelde kan beskrives både som en statsform og som en politisk ideologi. I sin artikkel *Louis XIV and Absolutism* (1969) forsøker den amerikanske historikeren Herbert H. Rowen å definere hva enevelde kan være ut ifra historisk empiri. I følge ham kan man dele enevelde som historisk fenomen inn i forskjellige konsepter. Jeg skal i første omgang bare ta for meg to av disse:

National monarchy – nasjonalmonarki – binder sammen det gamle føydalsystemet (*l'Ancien Régime*) og 1800-tallets nasjonalstat ved at monarken ikke bare er det regjerende statsoverhodet, men også den symbolske representasjonen av nasjonen. Sagt på en annen måte, ut i fra dette konseptet var danskekongen «danskenes konge», ikke bare konge av Danmark. Dette konseptet baserer seg på de nasjonale følelsene som rådet innad i riket og som garanterte samarbeidet mellom monarkiet og undersåttene, selv om det riktig nok ikke er problemfritt å bruke termen «nasjon» i en 1600-talls kontekst. For å bedre forklare disse «nasjonale følelsene» vil jeg i likhet med Rowen se til Frankrike. Frankrike var på denne tiden delt inn i flere administrative distrikter, hvor lover, målestnader, tradisjoner og enkelte steder også språket kunne variere fra distrikt til distrikt. Det som alle franskmenn hadde til felles, om de så talte fransk, flamsk eller oksitansk, var at de identifiserte seg som

franske innvånere og sverget troskap til den franske kongen. I denne konteksten ble kongemakten det samlende og stabiliserende elementet. I den sammenheng finnes det også eksempler der folket overga sin frihet for at en sterkere kongemakt skulle kunne garantere fred innad i riket. Det var slik Frederik III fikk eneveldig kongemakt, som er en av tingene jeg skal ta for meg i denne masteroppgaven.

Personal state – personalstaten – kan kort oppsummeres med Louis XIVs myteomspunne sitat: «*L'Etat, c'est moi*» - jeg er staten; det er konseptet som kanskje folk flest forbinder med enevelde. I dette konseptet er monarken staten inkarnert; alt monarken sier og gjør er på statens vegne, og alle monarkens seire og nederlag er statens seire og nederlag, og så videre. På denne måten blir det å være konge et slags riksembete hvor det ble monarkens plikt å regjere for det beste for staten. Det samme kan vi gjenkjenne fra 1700- og 1800-tallets opplyste enevoldsstater, for eksempel Preussen under Frederik II den Store.

I artikkelen *A Thing or Two About Absolutism and Its Historiography* (2013) bruker Cesare Cuttica teorier hentet fra samtidens enevoldsfilosofer for å dele inn fenomenet eneveldet i ulike ideologiske kategorier. Dette skiller ham fra Rowen, som i større grad tar for seg mer praktiske modeller, som også han har hentet fra historien. Slik som med Rowens konsepter skal jeg ikke gå inn på alle underkategoriene som Cuttica presenterer i sin artikkel. Jeg vil i stedet konsentrere meg om de av dem som er mest relevante for denne oppgaven:¹

Machiavellian absolutism er oppkalt etter den florentinske statsmannen Niccolò Machiavelli. I hans bok *Il Principe* (1532) beskriver han fyrstenes (og andre maktpersoners) rett og plikt til å styrke og utvide makten deres uansett pris. Målet helliger middelet. Herskeren skulle imidlertid respektere tradisjoner og kardinaldydene, men moralen måtte ikke under noen omstendigheter være til hinder for herskerens handlingsrom. I 1740 gikk den 28-årige Friedrich II av Preussen til motangrep på Machiavelli i sitt essay *Anti-Machiavel*. Friedrich II tar et moralsk standpunkt og argumenterer for at det er kongens plikt å opprettholde undersåttenes rikdom og velferd, noe som også innebar å beskytte dem fra krigens redsler.

Bodinian absolutism er oppkalt etter den franske juristen og filosofen Jean Bodin. Bodin satt i provinsparlamentet i Paris under de franske religionskrigene og så selv hvordan den svake kongemakten under Valois-kongene mislyktes gang på gang i å skape fred på grunn av

¹ Cuttica, Cesare. *A Thing or Two About Absolutism and Its Historiography*. History of European Ideas, nr. 2 2013; s. 298.

motstridende fraksjoner ved hoffet. I sitt politiske verk *Les Six Livres de la République* (1572) beskriver Bodin en idealstat der makten er samlet på én suveren instans. Det kunne være et parlament eller monarken, men det skulle bare være én sentralmakt. Jeg kommer til å referere til monarkiet. Den suverene herskerens viktigste mandat var å lage og håndheve lover som var bindende for alle undersåtter uavhengig av standstilhørighet. Den suverene herskeren var også pliktig til å følge forfatningsmessige lover i tillegg til Guds og naturens lover. Den suverene herskeren skulle ikke gripe inn i privatlivet, med mindre det var høyst nødvendig av nasjonalt hensyn, og tilsvarende skulle herskeren aldri kreve inn skatter uten undersåttenes samtykke. I følge Bodin er det respekten for undersåttene som skiller den suverene herskeren fra en despot eller tyrann.

Hobbesian absolutism er oppkalt etter den engelske filosofen Thomas Hobbes. I boka *Leviathan* (1651) argumenter han for at mennesket er anarkistisk og at folket gjennom en slags «samfunnskontrakt» har overdratt all makt til fyrsten slik at han kan skape orden og trygghet. Hobbes levde under den engelske borgerkrigen, en konflikt som startet som en maktkamp mellom kongemakten og Parlamentet. I likhet med Bodin så Hobbes behovet for å samle makten på ett sted, helst i kongens hender. En uinnskrenket kongemakt var nødvendig for å skape fred. Undersåttene var pliktige til å støtte kongemakten, for uten støtte kunne ikke maktstaten bestå. Undersåttene hadde likevel ikke rett til å kreve noe av kongen, verken økonomiske, politiske eller åndelige rettigheter. Hobbes mente at undersåttene hadde gitt fra seg sine rettigheter, men de hadde likevel flere naturlige rettigheter som statsmakten ikke kunne ta ifra dem, blant annet at statsmakten ikke skulle kunne gripe inn i privatlivets sfære.

Den flamske humanisten Justus Lipsius, som ikke blir nevnt av Cuttica, utga i 1589 verket *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* som beskriver disiplin under autoritet som fundamentet for hans ideelle samfunn: Herskeren beordrer og undersåttene adlyder, spesielt innen embetsverket og i det militære. Lipsius setter med andre ord en sterk autoritær hersker som en forutsetning for et rettferdig og effektivt byråkrati. Felles for både Lipsius og Hobbes er at de begge støttet en totalisering av politikken, i den forstand at det bare fantes én offisiell politikk, nemlig herskerens. Lipsius var også grunnleggeren av den filosofiske retningen ny-stoisismen, som blant annet går ut på at nøkkelen til et godt liv er å ignorere menneskets lidenskaper og underkaste seg Gud. Lipsius satte ny-stoisismen i politisk kontekst i verket *De constantia* (1584) som er en kommentar på samtidspolitikken i Europa. Å underlegge seg

statens autoritet og avstå fra lidenskapelige følelser er rasjonelt og god disiplin, og derfor korrekt.

Constitutional absolutism – konstitusjonelt enevelde – er et begrep som Cuttica bruker for å beskrive forholdene i Stuart-England, og er ikke basert på noen navngitte filosofer. Ettersom jeg tar for meg Stuartene senere i denne masteroppgaven, skal jeg ikke gå for mye i detaljer her. Det som skiller konstitusjonelt enevelde med Cutticas (og Rowens) andre modeller er at herskerens maktutøvelse blir begrenset gjennom grunnlover, sedvanerett, kulturelle og tradisjonelle rammer, og/eller parlamentariske institusjoner. I England hadde kongemakten begrenset råderett over finansene, spesielt utskrivning av nye skatter, men sto med nærmest ubundet makt i de fleste andre saker. Stuart-England kan derfor kalles for et «proto-enevelde». Med utgangspunkt i lovbundne maktbegrensninger kan man også argumentere for at Danmark-Norge faller under kategorien konstitusjonelt eneveldet. Dette med hensyn til arveenevoldsregjeringsakten (1661) og Kongeloven (1665), selv om disse maktbegrensningene i beste fall var rent formelle og hadde liten eller ingen innvirkning på kongemaktens håndtering av politikken. Men de fantes.

Enevelde som garanti for adelige privilegier og eiendomsrett?

Den britiske historikeren Perry Anderson utga i 1974 verket *Lineages of the Absolute State*. Her tar han for seg enevelde i flere land og kommenterer de økonomiske aspektene ved enevelde. Anderson tilhører den marxistiske skolen og baserer flere av tesene sine på de økonomiske og sosiale forskjellene som fantes i 1600- og 1700-tallets Europa. Han hevder blant annet at enevelde var en pakt mellom monarkiet og adelen for å beskytte aristokratiet mot sosial mobilitet nedenfra, fra det stadig rikere og innflytelsesrike borgerskapet.² Den gamle Romerretten, som fortsatt var en del av lovverket i de fleste europeiske land på den tiden, styrket den private eiendomsretten og styrket kapitalvekstene i byene.³ Samtidig svekket den adelens krav på len som de holdt på vegne av monarken, som i teorien var den faktiske eieren av lenene. Adelen smøg seg inn under monarkiets vinger for at kongemakten skulle beskytte aristokratiet som en lukket stand og deres privilegier, spesielt deres rett på administrative stillinger i staten. Det gjaldt å holde oppkoblingene fra borgerskapet unna

² Anderson, Perry. *Lineages of the Absolute State*. New Left Books, London 1974 (2013); s. 18-19.

³ Anderson 1974, s. 25.

maktens korridorer, for som Karl Marx senere skrev: «*Under the absolute monarchy, bureaucracy was only the means of preparing the class rule of the bourgeoisie*». ⁴

Andersons teser er for så vidt interessante, men beskriver de vesteuropeiske enevoldsmodellene svært dårlig, og er årsaken til at Andersons teser har liten støtte i historikermiljøet. Mange av de italienske bystatene var republikker, i Tyskland fantes det lange tradisjoner med frie byer, mens Nederlandene og Flandern i praksis var borgerstater. I Frankrike, Danmark-Norge og, til en viss grad, Sverige fantes det en stor andel ikke-adelige embetsmenn som endte opp med høye stillinger nettopp på grunn av konkurransen med aristokratiet. Den nasjonalfiskale politikken som var rådende på den tiden, merkantilismen, forutsatte dessuten at det fantes et handelsborgerskap til å håndtere kapitalflyten. At staten i større grad intervenerte i utenrikshandelen var like mye i borgerskapets interesser som i statens. ⁵

Derimot er Andersons teser en passende beskrivelse av det østerlige Europa på 1600-tallet, inkludert Tyskland øst for Elben og Østerrike. Der fantes det få bønder, bøndene var spredt utover alt for store områder, og landbruket var mange steder underutviklet. Landbruket var dessuten dårlig utnyttet og ga liten avkastning til bønder og godseiere, ⁶ noe som ga grobunn for oppbrytning og fraflytting. De østeuropeiske aristokratene måtte derfor finne måter å lenke bøndene fast til godsene deres, der vestlige godseiere bare trengte å konsentrere seg om å kreve inn skatt fra leilendinger. ⁷ Med utgangspunkt i Andersons teser kan det østeuropeiske eneveldet beskrives med én setning: Aristokratiets konsolidering av livegenskap. ⁸ En så enkel forklaring er sjeldent tilfredsstillende. Ser man bort i fra livegenskapen så hadde det østeuropeiske eneveldet flere fellestrekk med sine vesteuropeiske motparter. Mer om dette i kapittel 5.

⁴ Anderson 1974, s. 16.

⁵ Anderson 1974, s. 36.

⁶ Koch, H.W. *Brandenburg-Prussia*. Miller, John (ed.). *Absolutism in Seventeenth Century Europe*. St. Martin's Press, New York 1990; s. 128.

⁷ Anderson 1974, s. 206-207.

⁸ Anderson 1974, s. 195.

«Kongen av Guds nåde»

Teorien om «Kongen av Guds nåde» ble representert av Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704) som var hoffpredikant ved hoffet til den franske kongen Louis XIV. Bossuet mente at man kunne bruke Paulus' brev til romerne for å legitimere kongenes uinnskrenkede makt: Det var Gud selv som hadde innsatt kongene slik at han kunne styre gjennom dem; å kritisere kongene var å kritisere Gud og derfor en synd (Rom 13:1-8). I sitt verk *Patriarcha*, utgitt posthumt i 1680, forklarer Sir Robert Filmer (1588-1653) at kongenes gudgitte herskerett hadde utgangspunkt i skapelsesberetningen: Gud gjorde Adam til den første kongen på jorden og ga ham råderett over alt levende, og gjennom oldtidens patriarker hadde denne råderetten gått i arv til alle verdens konger. Biskopen Thomas Barlow (1607-1691) som var tilknyttet Queen's College Oxford, utga i 1681 verket *The Original of Kingly and Ecclesiastical Government*. Barlow mente at bare Gud kunne utnevne en mann til konge. I likhet med Filmer hentet Barlow holdepunkt fra Det gamle testamentet og baserte sin teori på Israels første konge, Saul: Israelittene hadde ønsket seg en konge og Gud hadde gitt dem en og salvet ham til å regjere over Hans folk (1. Sam:10).

«Kongen av Guds nåde» er troen på at monarkene var konge i Guds bilde, ifølge Rowen. Kongen skulle regjere til det beste for sine undersåtter, og i dette arbeidet var det bare Gud som kunne holde ham ansvarlig, verken undersåttene eller andre monarker. Ikke engang paven.⁹ En annen variant av den samme ideen oppsto i tsar-Russland under Alexis I. Tsaren sto for et autoritært ideologisk regime inspirert av Bysants keiserkultur, og vant støtte blant den russisk-ortodokse kirken som prekte at Den hellige ånd virket gjennom tsaren.¹⁰ I dette tilfellet var ikke monarken uangripelig fordi han var Guds agent på jorden, men fordi Gud aktivt regjerte gjennom ham.

Hvorfor enevelde?

Det er finnes flere teorier om hvorfor og hvordan enevelde vant frem i flere europeiske stater på 1600- og 1700-tallet. Jeg har allerede nevnt Andersons teori om at eneveldet ble innført for å beskytte adelens rettigheter. En annen teori, presentert av professor William M. Spellman,

⁹ Rowen, Herbert H. *Louis XIV and Absolutism*. John C. Rule (Red.). *Louis XIV and the Craft of Kingship*. Ohio State University Press, 1969; s. 304-305.

¹⁰ Spellman, W.M. *European Political Thought 1600-1700*. St. Martin's Press, New York 1998; s. 40.

går ut på at enevælde var en nødvendighet. De religiøse og ideologiske konfliktene som raste på 1500- og 1600-tallet hadde ikke bare ført til anarki og truet rikers sikkerhet, men de hadde også drastisk svekket fyrstenes egne sikkerhet. To verk utgitt i 1579, *Vindiciae contra tyrannos* og *De jure regni apud Scotos*, legitimerte drap på konger og fyrster. Den franske kong Henri IV hadde mer enn tjue (kjente) attentatforsøk rettet mot seg før det lyktes å ta livet av ham i 1610. I England opplevde alle Tudor-monarkene minst ett stort opprør under sin regjeringstid; James I/VI og hele Overhuset holdte på å sprenges i luften under The Gunpowder Plot i 1605, i tillegg kommer borgerkrigen og henrettelsen av Charles I og senere avsettelsen av James II/VII.¹¹

Europa fremsto også som stadig mer fragmentert, splittet og rivaliserende. Statene kunne ikke lenger ta seg råd til tradisjonelt lokalstyre og føydalmiddelalderske rammer i regelverk og struktur.¹² Sikkerheten ble definert ut fra styrken på hæren, som betød større armeer og bedre våpen. Disse våpen- og militærrevolusjonene var kostbare, og førte til at forsvarsutgiftene gradvis opptok større andel av statsbudsjettene. Det ble derfor nødvendig å sentralisere stat og administrasjon for å effektivisere byråkratiet og øke statsinntektene.¹³ Det er denne sammenhengen mellom økonomi og militærmakt John Brewer i *The Sinews of Power: War, Money and the English State 1688-1783* (1989) kaller for «den fiskal-militære staten».¹⁴ I slike farlige tider så man behov for å radikalt redefinere kongemakten. Institusjoner og standsprivilegier måtte ikke stå i veien for konge- og statsmakt. Skrekkeeksempelet var 1600-tallets Polen. Det østeuropeiske kongedømmet var et valgmonarki med et splittet og sterkt aristokrati som var mer interessert i sine egne len enn en samlet og sterk statsmakt. Den polske kongemakten sto dermed svært svakt. I vest sto enevoldskongene for et mer effektivt og tryggere styresett. Monarkiet var limet som holdt samfunnet sammen og skapte sosial orden. Et eksempel på dette er Frankrikes siste stenderforsamling før revolusjonen, i 1614: Borgerstanden ba kongen om å proklamere at kronen kom fra Gud og at ingen jordiske makter kunne utfordre ham.¹⁵

¹¹ Spellman 1998, s. 35.

¹² Spellman 1998, s. 37.

¹³ Spellman 1998, s. 36.

¹⁴ Miller, John. *Introduction*. Miller, John (ed.). *Absolutism in Seventeenth-Century Europe* (1990); s. 5-6.

¹⁵ Spellman 1998, s. 38.

1.3 KILDER OG LITTERATUR

Det finnes mange oppfattende verk som omhandler det dansknorske eneveldet, og enda flere verk som omhandler enevelde i en større internasjonal kontekst. Å velge ut litteraturen som denne masteroppgaven skulle basere seg på har ikke vært en enkelt oppgave. Med utgangspunkt i temaet og problemstillingen for denne masteroppgaven, har jeg valgt å forholde meg primært til danske og norske historikere. Jeg har brukt gode og oversiktlige verk om Norges historie, deriblant Ståle Dyrviks kontribusjon til samleverket *Danmark-Norge 1380-1814* (1998); Oskar Albert Johnsens bidrag til *Norges historie fremstillet for det norske folk* (1911) og Sølvi Sogners til Aschehougs *Norges historie* (1996); Magnus Jensens til Gyldendals *Norske historie* (1938), og Knut Myklands *Gjennom nødsår og krig, 1648-1720* (1977) og *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark-Norge: I tiden fra omkring 1630 til Frederik den tredjes død* (1967).

Den danske historikeren Julius Albert Fridericia utga i 1894 boka *Adelsvældens sidste Dage*, et svært detaljert verk om innføringen av eneveldet i Danmark. Boka er tatt i bruk som kildelitteratur av flere av mine kildeforfattere, blant annet Halvdan Koht i *Inn i einveldet: 1657-1661* (1960). Særlig Koht har satt seg inn i å kommentere enkelte av Fridericias mer, slik jeg ser det, kontroversielle konklusjoner. For eksempel legger Fridericia all skyld på Frederik III for utbruddet av Karl Gustav-krigene; Koht argumenterer godt for at situasjonen var alt for komplisert til at skylden skulle kunne tilfalles en enkeltperson. Mer om dette i kapittel 3.

2 RIKSPOLITIKK I ET KLASSEDELT PRIVILEGIESAMFUNN

2.1 RIKSRÅD OG KONGEMAKT 1618 – 1657

Helt fra unionens tilblivelse hadde Danmark-Norge vært et praktiserende diarki, som vil si at den utøvende statsmakten var fordelt på to instanser. I dette tilfellet var statsmakten fordelt mellom kongen på den ene siden og et riksråd som besto av representanter fra adelen på den andre. Maktfordelingen var basert på et enkelt prinsipp: Riksrådet «eide» kronen og kongen hadde bruksrett.¹⁶ Når kongen døde gikk kronen tilbake til riksrådet som satt med suvereniteten til en ny konge ble valgt og suvereniteten ble gitt tilbake til den nye kongen. Det var likevel ingen absolutt suverenitet. For at tronkandidaten skulle kunne krones til konge måtte han gå med på en håndfestning som blant annet definerte hvor langt kongemakten strakk seg og som garanterte riksrådets og stendenes privilegier.

Forenklet kan man kalle håndfestningen for en slags kontrakt mellom kongemakten og undersåttene, representert gjennom riksrådet. Dersom kongen brøt denne «kontrakten» hadde undersåttene rett og plikt til å reise opprørsfanen. Håndfestningene var som oftest diktert av riksrådet, noe som ga dem muligheten til å avgjøre hva slags rettigheter og hvor mye makt kongen skulle kunne dra nytte av.

Kong Christian IV kom til makten i 1588. Hans regjeringstid kan beskrives med ett ord: Sentralisering. I hans tid ble folk og samfunn utsatt for omfattende reguleringer og kontroll, og i spissen for denne utviklingen sto både konge og riksråd.¹⁷ Ved begynnelsen av 1600-tallet var det bare et knepent antall embetsmenn som i ordets rette forstand kan kalles statelige tjenestemenn, hovedsakelig biskoper og lensherrer, alle betjent av adelige. Biskopene var utnevnt av kongen, mens prestene ble valgt av menighetene og utnevnt av biskopene. Fogdene og sorenskriverne var mer eller mindre i lensherrens tjeneste og ikke statens.¹⁸ Lensadelen var og skulle fortsatt være bærebjelken i administrasjonen, men lenene var for store enheter til at enkeltpersoner kunne operere alle ansvarsområder på en effektiv måte. Det

¹⁶ Fridericia, J.A. *Adelsveldens sidste Dage*. Phillipsen, København 1894; s. 37; Kongsrud, Helge. *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument*. Oslo 1984; s. 32.

¹⁷ Steen, Sverre. *Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*. Aschehoug, Oslo 1935; s. 363-364.

¹⁸ Steen 1935, s. 367.

betydde at lensherrenes tradisjonelle arbeidsoppgaver måtte fordeles og overtas av nye funksjonærer. Festningene fikk egne ingeniører til å ta seg av utbygging og vedlikehold; ledelsen av bergverksnæringen ble overtatt av eksperter på disse områdene, såkalte berghauptmenn, og tollvesenet ble forpaktet bort.¹⁹ Lensherren beholdt derimot sin militære overkommando, men måtte samtidig innfinne seg med å måtte dele ledelsen med yrkesoffiserer.

Lensadelen opplevde også at sentralmakten i København stadfestet hvor stor andel av lenets inntekter de fikk beholde i lønn, et vedtak som økte statens inntekter, men drastisk reduserte lensherrenes. For eksempel måtte lensherren drive kongsgårdene for egen regning og selv betale for garnisonene på festningene. For lensherrene var det ikke nødvendigvis et overtramp, selv om tidsvitnet Jens Bjelke klaget over at lenene ikke var like innbringene som tidligere. Lensherrenes ekstrautgifter ble lempet over på bøndene, som ble tvunget til å betale garnissonsskatt og fikk arbeidsplikt på kongsgårdene og annet krongods.²⁰ Kongelig instruks om at offentlige tjenestemenn skulle «leve av og for sine embeter» forbød dem å ta kjøpmanns- eller håndverksyrke ved siden av embetet. Da de heller ikke fikk fast lønn av staten måtte de utnytte lokalsamfunnet økonomisk for å tjene til livets opphold. Fogdene og sorenskriverne tok seg gjerne godt betalt for å gjøre jobben sin, for eksempel krevde fogden «oppkrevingsgebyr» av befolkningen som gikk rett i hans egen lomme når han reiste rundt for å kreve inn skatt.²¹

2.2 RIKSSTENDENE

Menig adel og riksrådsadel

1500-tallet brakte med seg mye mer markante samfunnsforskjeller i Danmark, påvirket av utviklingen i resten av Europa. Det var nå blitt mer fornemt å være kongelig, å ha kongelig blod i familien og å være adelig,²² noe som bidro til at adelen ble en enda mer sosialt lukket gruppe enn tidligere. Utover 1600-tallet førte denne utviklingen til at det ble under adelens verdighet å besitte ikke-privilegerede embetsstillinger slik som borgermestere, byrådsmedlem

¹⁹ Steen 1935, s. 368.

²⁰ Steen 1935, s. 370.

²¹ Steen 1935, s. 375-376.

²² Fridericia 1894, s. 41.

eller lokale geistlige stillinger.²³ Riksembetene ble standarden aristokratiet skulle strekke seg etter. Den danske historikeren Julius Albert Fridericia (1849-1912) beskrev denne utviklingen som adelens forsøk på å konsolidere makten, et resultat av at gruppens legitime maktgrunnlag var forsvunnet i kraft av at adelen som krigerstand ikke lenger gjorde seg fortjent til sine privilegier.²⁴

I Danmark hadde adelen fra gammelt av vært pliktige til å stille med hest og rustning i krig og til rikets forsvar, den såkalte rosstjenesten (av det norrøne *hross*, «hest»). Danmarks økonomiske problemer på 1650-tallet gjorde det derimot lettere for adelen å kjøpe seg fri fra rosstjenesten. Våpenrevolusjonene på 1500- og 1600-tallet hadde dessuten gjort armerte ryttere til hest mindre viktige i krigføring, etterhvert som skytevåpen og nye infanteriformasjoner gradvis overtok slagmarken.²⁵ Adelen som krigerstand ble derfor modernisert fra å være anførere for egne bondemilitser til å bli reelle offiserer, spesielt etter etableringen av den danske hæren i 1615. Kongemakten og riksrådet ønsket moderniseringen av krigeradelen velkommen, ettersom det var et problem at det siden 1500-tallet hadde vært svært få yrkesmilitære danske adelsmenn, noe som betød at det danske aristokratiet hadde begrenset militær erfaring.²⁶ Løsningen var som tidligere å hente ekspertise fra utlandet, hovedsakelig tyskere, men fra midten av 1600-tallet også franskmenn og nederlendere. I Norge fantes det derimot en betydelig andel aristokrater i offiserskorpset: Av 32 kjente adelsmenn i 1661 satt 28 mann i militære stillinger.²⁷

Adelen i Norge har tradisjonelt blitt sett på som svært liten og det er heller ikke feil. Tor Weidling hevder imidlertid i sin doktorgradsavhandling *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660* (1998) at den danske adelen relativt sett ikke var noe større enn den norske: I begge rikene talte aristokratiet cirka en halv prosent av befolkningen ved siste halvdel av 1500-tallet. Det norske tallet forutsetter at man også inkluderer setesveiner og lagmenn som en form for lavadel eller embetsadel. Hvis ikke er tallet lavere, men da representerer heller ikke nedgangen utover 1600-tallet en drastisk nedgang, hevder Weidling.²⁸ Adelen i Norge utover 1600-tallet hadde fortsatt en akseptabel andel etnisk

²³ Fridericia 1894, s. 42.

²⁴ Fridericia 1894, s. 42; 51;

Mykland, Knut. *Gjennom nødsår og krig 1648-1720*. Cappelen, Oslo 1977 (1988); s.78.

²⁵ Steen 1935, s. 358.

²⁶ Weidling, Tor. *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*. Universitetsforlaget, Oslo 1998; s. 74; 100.

²⁷ Weidling 1998, s. 103-104.

²⁸ Weidling 1998, s. 33-34.

norske adelsmenn; av de 34 norske adelsmennene vi kjenner til fra 1639, var 23 adelsmenn innfødte nordmenn, mens av de resterende 11 var 8 dansker og resten tyske og livlandske. Innen 1661 hadde antallet adelsmenn gått ned til 32, hvorav 15 var innflyttere, men tre av disse var til gjengjeld av norsk opprinnelse.²⁹ Ut ifra disse tallene kan man sitte igjen med et inntrykk av at den norske adelen som gruppe var ustabil og utskiftende. Adelen i Danmark var til sammenlikning svært stabil i og med at riksrådet i prinsippet ikke tillot kongen å skape ny adel. I stedet besto tilslutningen av nye adelsslekter av naturaliserte utenlandske adelsmenn.

I 1648 erklærte riksrådet at det var de som satt med den øverste myndighet i riket. Selv om det uten tvil var til adelens fordel ble utspillet oppfattet som splittende for resten av adelen som stand. Riksrådets økende makt var sentraliserende av natur og gikk imot interessene til provinsadelen som lente seg på deres egne lokalmakt. Sentraliseringspolitikken førte til at den menige adelen hadde like god grunn til å klandre riksrådet som kongemakten når ting ikke gikk i deres retning.³⁰ Riksrådet var heller ikke et egnet organ til å styre en stat. Til det var medlemmene alt for sjeldent samlet til å utgjøre noen effektiv regjeringsform.³¹ Man kan kanskje argumentere for at riksembetsinnehaverne sto for en form for administrativt styre, men hvor mye innflytelse de faktisk hadde i rikspolitikken kan likevel diskuteres. Ser vi bort fra riksrådets sporadiske sammenkomster setter Fridericia også spørsmålstegn ved adelens utdannelse og ferdigheter. Han beskriver Christian IVs hoff som med fokus på drikk og festing, og at flere riksrådsmenn videreførte denne hoffkulturen under Frederik III. Fridericia roser likevel adelen for å være språkmektige og beleste, hvorav flere navngitte adelsmenn hadde egne biblioteker og kuriositetskabinetter. Man kommer likevel ikke unna at mange menige aristokrater ikke hadde en dannelse som bidro til noe mer enn jakt og kvegdrift på godsene, noe som ikke forbedret lavaladelens politiske og administrative evner og deltakelse.³²

I sin tradisjonelle krigerrole hadde adelen lite behov for teoretisk utdannelse. Imidlertid er det ikke slik at aristokratiets dannelsesmønster utelukkende baserte seg på samfunnsutviklingen. Weidling tar også opp adelens utdannelse i sin doktorgradsavhandling. Han hevder at det mot slutten av 1500-tallet ble satt krav til kompetanse for å kunne få høye og viktige stillinger i administrasjon og statsforvaltning. Dannelsesreiser og universitetsopphold i utlandet var derfor en investering som gjorde det enklere å skaffe seg slike stillinger, og under Christian

²⁹ Weidling 1998, s. 35-36.

³⁰ Fridericia 1894, s. 41.

³¹ Ibid.

³² Fridericia 1894, s. 53-56.

IV var det knapt noen riksrådsmedlemmer som ikke hadde bakgrunn fra utenlandske universiteter. Utenlandsreisene var et resultat av at det lenge ikke fantes noe reelt alternativ i Danmark, ettersom universitetet i København i praksis var en presteskole.³³ Først i 1623 ble Sorø akademi grunnlagt som et hjemlig alternativ. Det hindret likevel ikke at mange aristokrater fortsatte å sende sønner til prestisjeuniversitetene i utlandet. Å sende barna til utlandet over flere år var ingen billig investering. Akkurat som med debatter om eliteskoler i dag, utgjorde utenlandsstudentene et mindretall hvorav barn fra fremstående adelsfamilier var overrepresentert. Med kostnader opp mot 1000 riksdaler årlig for en universitetsutdannelse var det flere sønner fra den menige adelen som måtte nøye seg med en militær utdannelse hjemme, som var langt billigere.³⁴ Rike aristokrater fra høyadelen hadde dermed langt større sjans for å komme med i riksrådet og få høye embetsstillinger. Disse forskjellige utdanningsmønstrene bidro til økte forskjeller mellom høy- og lavadelen i Danmark, ettersom mange ressurssvake aristokrater var ute av stand til å konkurrere om riksrådsplasser og len.

I årene frem mot eneveldets innføring ser vi få spor etter en samlet adelsstand. I stedet finner vi et aristokrati på randen av selvoppløsning; mindre velstående, mer sosialt og politisk splittet og mer fåtallig en tidligere. Aristokratiets dårlige politiske håndtering av rikets problemer og standens urettferdige krav på privilegier som ikke lenger sto i stil til deres kontribusjon til resten av samfunnet, fjernet enhver form for sympati og støtte fra de andre stendene. I deres øyne var adelens anseelse borte, visket vekk av alle de feilene som ble begått under Karl Gustav-krigene 1657-1660, anklager som i ettertiden må ses som relativt urettferdige ettersom adelen bare kan lastes for deler av hendelsesforløpet. I stedet var det Frederik III og borgerstanden i København som gikk ut av krigen som heltene. Dette kommer jeg tilbake til i kapittel 4. Den følgende populariteten styrket Kronen, men i realiteten hadde riksrådet blitt svekket over flere år som resultat av motsetningene og mistroen mellom riksrådsadelen og den menige adelen.³⁵

³³ Weidling 1998, s. 65-66.

³⁴ Ibid.

³⁵ Johnsen, O.A. *De norske stænder: bidragoplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet*. Kristiania 1906; s. 309-311.

Bønder og borgerskap

Bondestanden var ikke representert i København. Den største opposisjonen mot adelsstanden var borgerskapet og etterhvert også geistligheten i samarbeid med borgerskapet. Felles for disse tre stendene var at de ble kalt «de ufrie stendene». Begrepet sikter ikke bare til patronatsystemet som gjerne forbindes med det føydale aristokratiet, men også til at adelen var den eneste standen med reell innflytelse over samfunn og politikk, i tillegg til at de var fritatt fra skatt. Med andre ord var adelen «fri» i den forstand at det ikke fantes andre stender som kunne heve seg over dem.

Borgerskapet hadde i likhet med adelen gjennomgått flere forandringer siden standen først etablerte seg under middelalderen. Den gangen hadde byene verget seg alene. Fysiske og metaforiske murer rundt byene hadde gjort borgerstanden til en lukket gruppe som vernet om sine privilegier. Innen 1600-tallet var murene for lengst revet og byene var blitt åpnet for innflyttere. Borgerstanden ble en utvidet samfunnsgruppe med felles interesser på tvers av bygrensene. Byene fikk en styrket posisjon ved at stadig flere byer ble uavhengige kommuner som lå direkte under Kronen og ikke inngikk i lokale len og lensherrers jurisdiksjon.³⁶ Det er ikke lett å tidfeste denne utviklingen, men vi vet at borgere i Jylland ba om å komme under Kronens beskyttelse i 1629.³⁷ Tar vi utgangspunkt i de frie tyske byene (*Freie Städte*) som ble uavhengige på 1300- og 1400-tallet, kan vi likevel anta at denne utviklingen var i gang lenge før 1629. København fikk status som fri by i 1660.

Borgerstanden og adelsstanden var i opposisjon mot hverandre, ikke bare på grunn av de sosioøkonomiske motsetningene som Anderson ramser opp, men også av ideologiske grunner. Borgerskapet var prinsipielt ikke imot å betale skatt, men satte spørsmålstegn ved adelens skattefrihet, for ikke å nevne at noen av adelens privilegier også berørte borgerskapet direkte. Etterhvert som det danske borgerskapet hadde vokst seg større og rikere som følge av at hanseatene ble svakere på 1500-tallet, tok de også over hanseatenes gamle roller som kreditorer. Adelen lånte også ut penger, men med innkrevingsrett foran borgerskapet. Det vil si at dersom en bonde lånte penger av både en adelsmann og en borgerlig, måtte låntakeren betale tilbake adelsmannen først og på hans vilkår.³⁸ Siden adelsmannen selv kunne sette renten, var det å låne bort penger en enkel måte å gripe tak i gårder, som oftest var pantsatte:

³⁶ Fridericia 1894, s. 64.

³⁷ Fridericia 1894, s. 66.

³⁸ Fridericia 1894, s. 51-52.

Det var bare å sette en rente som oversteg bondens betalingsevne. I slike tilfeller tapte den borgerlige kreditoren penger ettersom bonden ikke lenger hadde noe å tilbakebetale lånet med. For bonden betød det en ny tilværelse som leilending på sin egen gård, eller i verste fall gjeldsfengsel. Dette eksempelet vitner om en kynisk forretningspraksis blant adelen og om hvor farlig det kunne være å låne og å låne bort penger.

Fra 1638 forsøkte riksrådet å begrense borgerskapets rettigheter ved at landkommisærene fikk den nye oppgaven å motta klager og supplikker fra borgerstanden. Dette betød at borgerne mistet muligheten til å henvende seg til Kronen for å be om hjelp, slik som jyllandsborgerne i 1629.³⁹ Å forsøke å trekke byene ut fra Kronens beskyttelse ble muliggjort ved at Christian IV mot slutten av 1630-tallet var i ferd med å miste grepet om politikken. Riksrådets politikk var designet for å bryte opp forholdet mellom kongemakten og byene. Dersom Kronen hadde mistet byene til fordel for den lokale lensadelen hadde det vært et betydelig prestisjetap for kongemakten. I verstefall kunne adelen på denne måten ha forhindret borgerskapets videre politiske utvikling. I Brandenburg-Preussen sto borgerskapet svært svakt fordi fyrstemakten skattet byene hardt og lot det lokale aristokratiet motarbeide byenes tradisjonelle privilegier.⁴⁰ Det samme kunne ha skjedd i Danmark hadde det ikke vært for den kortlivede fribystatusen som København fikk for sitt forsvar under Karl Gustav-krigene og eneveldet som fulgte kort tid etter.

Paradoksalt var adelen selv delskyldig i borgerskapets politiske vekst. Den sosiale utviklingen hadde ført til at det var blitt mindre attraktivt for aristokrater å påta seg verv som ikke nådde opp til deres sosiale rang, slik de selv så det. Dette åpnet for at borgerskapet kunne overta stadig flere av de «mindre viktige» administrative embetsstillingene, også innenfor kirken. For eksempel var Danmarks første post-reformasjons erkebiskop, Hans Svane (1606-68), sønn av borgermesteren i Horsens. Jeg skal ikke gå så langt som å si at samarbeidet mellom geistligheten og borgerstanden forutsatte at geistligheten hadde borgerlig bakgrunn, men det var nok ikke et hinder heller. Borgerskapet påtok seg også en mer fremtredende rolle innenfor forsvaret. En stor andel offiserer som ble hentet inn fra utlandet rundt århundreskiftet, hadde ikke adelig bakgrunn, eller befant seg langt ute i arverekken. Det oppsto derfor en vesentlig sosial og kulturell kløft mellom offiserene og det øvrige aristokratiet. I årene opp mot 1660 ble offiserene å regne som en egen stand, og det er vanlig å sette offiserene i samme bås som

³⁹ Fridericia 1894, s. 66.

⁴⁰ Anderson 1974, s. 237.

lavadelen. At jeg har valgt å feste offiserene som en borgerstand hviler på to argumenter: For det første hadde de deres naturlige sosiale miljø i byene, hvorav flere også tok opp borgerlige verv ved siden av offiserembetet.⁴¹ For det andre gjorde profesjonaliseringen av embetsverket omkring denne tiden at lista for å integreres med andre stender ble lagt høyere. Offiserene som gruppe holdt derfor sammen og skaffet seg en felles identitetsfølelse, men dette gikk begge veier: Adelige offiser-dynastier ble like mye integrert i den «borgerlige» offisersstanden, slik som adlede offiserer ble en del av aristokratiet.⁴²

Geistligheten

Geistligheten var før reformasjonen en aktiv politisk storspiller, men hadde siden den gangen mistet mye av sin innflytelse og rikdom. De tidligere så mektige bispedømmene var redusert til statelige institusjoner under Kronen. Gamle kirkegods var inndratt og gjort til krongods, mens flere prestegårder ble inkorporert i lokale adelige gods og hovedgårder, og hadde som følge av dette mistet mange av sine gamle inntekter.⁴³ Det betydde ikke nødvendigvis at geistligheten forsvant ut fra den politiske sfæren, den kledde seg bare om med en ny drakt. Reformasjonen hadde gjort Kirken til en statelig institusjon under Kronen, som vil si at presteskabet ikke lenger var del av en uavhengig internasjonal organisasjon underlagt paven i Roma, men embetsmenn i statens tjeneste. Presteskabet ble en del av et propaganda-apparat som kunne benyttes av kongemakten for å påvirke befolkningen.

I 1629 vedtok Christian IV at alle fremtidige geistlige måtte avlegge teologisk embetseksamen. Pålegget var mer eller mindre formelt, for de fleste prester hadde allerede magistergrad fra universitetet i København, og flere hadde også fullført studieopphold i utlandet.⁴⁴ Pålegget var ikke bare ment som en kvalitetssikring av kirkeembetene – det var et spørsmål om kontroll. Den religiøse polariseringen mellom katolikker, lutheranere og reformerte hadde ført til et behov for å gi staten oppsyn i kirkens liturgi og over prestenes lojalitet; for i Danmark hadde kalvinismen fått et beskjedent fotfeste, og i Norge fantes det fortsatt spor etter katolisismen som reformasjonen ikke hadde lyktes med å viske ut.⁴⁵ Ved å

⁴¹ Weidling 1998, s. 74-75.

⁴² Weidling 1998, s. 75-76.

⁴³ Fridericia 1894, s. 51.

⁴⁴ Imsen, Steinar. *Superintendenten: En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Universitetsforlaget, Oslo 1982; s. 146-147.

⁴⁵ Rian, Øystein. *Maktens historie i dansketiden*. Makt- og demokratiutredningen 1998-2003, Rapportserien nr.68 juni 2003; s. 44-45.

påby prestene å gjennomgå en statlig kontrollert utdanning i København fikk staten bedre kontroll over kirken og den læren som ble forkynt. Utdannelsen i seg selv var i tråd med sin tid. Senmiddelalderens geistlige hadde hatt jus og administrative ferdigheter som sitt kompetansegrunnlag, men etter reformasjonen ble disse erstattet med humanistiske og vitenskapelige disipliner, i tillegg til filosofi og teologi.⁴⁶ Nordmenn som ville tiltre i prestestillinger måtte til Danmark for utdanning. Lite tyder på at kongen anstrengte seg for å finne biskoper til Norge. Sannsynligvis var det heller ikke mange danske geistlige som tørstet etter stillinger i det fjerne Norge, det var tross alt i København man kunne skaffe seg de riktige kontaktene som kunne gi videre avansement. Selv de få norske bispene som fantes, hadde på ett eller annet tidspunkt tjenestegjort ved en menighet i København.⁴⁷

I den sosiale sfæren var geistligheten blitt tilsidesatt av adelen. Dette kan forklare hvorfor færre aristokrater valgte en kirkelig levevei, og at strømmen av lavadelige som tidligere ble rekruttert til prestevervet tørket ut. Før reformasjonen hadde presteskaper i tråd med katolske tradisjoner forholdt seg ugifte. Etter reformasjonen giftet de seg og fikk barn, og prestesønnene «tok til boken» og ble prester de også.⁴⁸ I Norge der det var mindre konkurranse om prestestillingene enn i Danmark, oppsto det egne prestedynastier. Nye prestefamilier utgikk også fra borgerskapet ettersom toppstillingene innen Kirken var like mye innenfor deres sosiale og familiære ambisjoner som de administrative embetene i staten standen strakte seg etter. Det kommer også tydelig frem i ekteskapsmønsteret blant de geistlige: Biskoper og bispesønner giftet seg hovedsakelig med prestedøtre eller borgerlige døtre av andre offentlige tjenestemenn.⁴⁹

2.3 KONGEVALGET 1648

Siden kong Christian IIIIs tid (r. 1534-59) hadde kongevalget blitt utført i to omganger, først ved valget av konge og deretter ved valg av tronarving. Denne ordning var ikke til riksrådets fordel med tanke på at valget av tronarving begrenset deres påvirkningskraft ved det formelle kongevalget. Riksrådet hadde tidligere gått med på denne ordningen etter erfaringene fra

⁴⁶ Imsen 1982, s. 146.

⁴⁷ Imsen 1982, s. 148.

⁴⁸ Steen, Sverre. *Langsomt ble landet vårt eget*. Cappelen, Oslo 1967 (1972); s. 101.

⁴⁹ Imsen 1982, s. 150-151.

interregnumet under Grevefeiden (1534-36).⁵⁰ Borgerkrigen hadde vist farene ved å ikke ha en klar tronfølge; å ha en tronfølger valgt på forhånd garanterte kontinuitet og stabilitet. Siden Christian III gikk kongeverdigheten utelukkende fra far til eldste sønn gjennom det oldenborgske dynastiet. I utgangspunktet var dette en ordning som ga mening: Man unngikk arvestrider og man opprettholdt unionen med hertugdømmene Slesvig og Holstein. Denne ordningen tok en lei vending sommeren 1647 da Christian IVs eldste sønn, hertug Christian (d.y.), døde uventet under et opphold i Tyskland. Da hertug Christian ble valgt til tronarving i 1610 var Christian IV på høyden av sin personlige makt.⁵¹ I 1647 sto han langt svakere enn tidligere og kunne ikke lenger påvirke valget i egen favør. Det ble allikevel innkalt til stendermøte i april 1648 for å få hertug Frederik (III), Christian IVs andre ektefødte sønn, valgt til tronfølger, men kongen selv døde allerede i februar. Dermed var det ingen forhåndsvalgt tronfølger, en mulighet riksrådet ikke kunne la løpe fra seg.

Frederik III sto aldri i noen reell fare for ikke å bli valgt til dansknorsk konge. Christian IV hadde ingen andre sønner med arverett til de kongelige delene av Slesvig og Holstein. Det fantes intet annet alternativ enn å velge Frederik til konge dersom man ville beholde hertugdømmene.⁵² Frederik III var dessuten forberedt på å overta tronen. Han hadde vært erkebiskop og fyrste av Bremen-Verden fra 1634 til han ble fordrevet derfra av svenskene, under Hannibalfeiden (1643-45); han hadde kommandert soldater i felten, og endelig fra 1647 hadde han vært fungerende stattholder over de kongelige delene av hertugdømmene. Frederik IIIs største handicap var hans fravær fra hoffkulturen i København, hvor han ble regnet som en «out-sider». Men det å være fremmed hadde også sine fordeler, for eksempel var Frederik III langt mindre omstridt enn sine svogere i riksrådet.⁵³ Halvbroren grev Valdemar Christian (Christian IVs sønn med Kirsten Munk) ville som konge ha vært et utmerket redskap for svogerne, men av samme grunn nektet de øvrige riksrådsmedlemmene å akseptere Valdemar Christian som potensiell tronkandidat. Da det samtidig var uaktuelt å velge noen av Christian IVs døtre så lenge det fantes mannlige arvinger, sto Frederik III igjen som den eneste tronkandidaten.⁵⁴

⁵⁰ Dyrvik, Ståle. *Truede tvillingriker 1648-1720*. Universitetsforlaget, Oslo 1998; s. 19.

⁵¹ Mykland, Knut. *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark-Norge: I tiden fra omkring 1630 til Frederik den tredjes død*. Universitetsforlaget. Bergen 1967; s. 10-11.

⁵² Mykland 1967, s. 31.

⁵³ Dyrvik 1998, s. 21.

⁵⁴ Dyrvik 1998, s. 22.

Riksrådet visste likevel å utnytte situasjonen. Under bestemmelsene som lå til grunn for diarkiet hadde riksrådet suvereniteten, mens den utøvende makten lå hos den utvalgte kongen.⁵⁵ Bare i interregnumet mellom en konges død og valget av den neste lå makten hos riksrådet.⁵⁶ Det var i alle fall slik det fungerte i teorien. I praksis var kongen og riksrådet rivaler i et maktspill der begge parter forsøkte å underbygge hverandre. Kongen hadde imidlertid et forsprang ved at det var han som valgte nye riksrådsmedlemmer og dermed rådet over riksrådets sammensetning og størrelse. Dette ble det nå slutt på. Noen av de mest sentrale artiklene i Frederik IIIs håndfestning gikk ut på at riksrådet fra da av alltid skulle bestå av 23 medlemmer og selv stille opp med kandidater når medlemmer frafalt. Kongen fikk bare velge blant riksrådets kandidater. Riksrådet krevde også at deres medlemmer skulle ha førsterett til alle riksembeter, noe som innebar at Frederik III mistet kontrollen over sin egen regjering allerede før han besteg tronen.⁵⁷

2.4 KONGENS PÅSTÅTTE ARVERETT

I 1660 besto Oldenburg-monarkiet av de to kongedømmene Danmark og Norge; Norges gamle skattland Island, Grønland og Færøyene; Østersjø-øya Bornholm og deler av hertugdømmene Slesvig og Holstein. Av disse landområdene var det bare Danmark som var et praktiserende valgmonarki. Bornholm skilte seg ut fra resten av Danmark. Øya var blitt avstått til Sverige ved Roskilde-freden i 1658, men løsrev seg selv fra svenskene.

Bornholmerne ga øya til Frederik III og hans etterkommere i bytte mot at den aldri mer skulle skilles ut fra Danmark, og med det ble Bornholm også en del av Oldenborgernes personlige domene. Hertugdømmene hadde frem til 1648 fulgt en praksis der påtroppende hertug ble valgt mellom avdøde hertugs sønner. En form for valgmonarki, men låst innenfor dynastiet. I 1650 klarte Frederik III å overtale de hertugelige stendene i Holstein og Sønderjylland til å innføre førstefødselsrett.⁵⁸ Dette hadde gitt Frederik III en fordel etter den nedverdiggende håndfestningen fra 1648: Dersom det danske riksrådet ikke ønsket at de to landområdene

⁵⁵ Mykland 1967, s. 4.

⁵⁶ Dyrvik 1998, s. 25.

⁵⁷ Dyrvik 1998, s. 26.

⁵⁸ Mykland 1967, s. 33.

skulle skilles ut av unionen, måtte de velge Frederik IIIs eldste sønn til tronarving. Fremtidige kongevalg måtte med andre ord rette seg etter andre praksiser enn tidligere.⁵⁹

Norge og dets skattland var i motsetning til Danmark og Sverige historisk sett et arvekongedømme, der tronen gikk videre fra far til sønn uten noen form for valg. Det er derfor ikke overraskende at Oldenborgerne påropte seg arveretten til den norske tronen. I følge riksrådet hadde Norge opphørt å eksistere som et selvstendig kongedømme etter Christian IIIs håndfestning fra 1536: Norge var en udelelig provins under Danmark, hvor dansk praksis skulle være norsk praksis, og det lå derfor ingen legitimitet bak Oldenborgernes krav på den norske tronen. Norgesparagrafen i Christian IIIs håndfestning hadde degradert Norge og inkorporert den norske kronen i den danske. Selv i «Christian IVs Norske lovbog» (1604), som var en revidert utgave av Magnus Lagabøtes landlov, var arveretten utelatt. Oldenborgerne kunne ikke påkalle seg Norges arvinger fordi det arvelige kongeriket Norge ikke lenger fantes. Tanken bak valgmonarkiet var at riksrådet hevdet undersåttenes rettigheter ved å tvinge kongemakten til å akseptere en håndfestning, men i realiteten var kongevalget høyadelens måte å gjøre seg gjeldende i rikspolitikken. Dersom kronen i noen av rikene skulle blitt arvelige og kongevalgene forsvinne ville riksrådet miste det meste av sin innflytelse. I spørsmålet om hvorvidt Norge var et arvekongedømme, var riksrådets svar et soleklart «nei».

2.5 NORDMENNENES FORHOLD TIL ARVERETTSSPØRSMÅLET

Allerede i 1529 hadde daværende prins Christian (III) utstedt et ønske om å bli hyllet som Norges arvekonge under herredagen i Oslo. Den gangen hadde forespørselen blitt blankt avvist av de norske stendene.⁶⁰ Over de neste hundre årene gjorde stendene helomvending i saken. Etter å ha blitt hyllet i Danmark ankom Frederik III Norge for å bli hyllet der. Herredagen var satt til 24. august 1648. I møte med den norske stenderforsamlingen fremsa kongens kansler Kristen Tomessøn Sehested en appell til de norske stendene om at de skulle hylle den (i Danmark) valgte og hyllede kongen. Etter datidens skikk var det den norske

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Johnsen 1906, s. 262.

kansleren, i dette tilfellet den norske adelsmannen Jens Bjelke, som svarte på stendenes vegne:

Det er ikke mere end billig at vi lyde hans kongl. majst. hertug Frederik, og gjøres derudi ikke lang eller vidløftig betænkning behov, saasom han er Norriges rige rette arveherre og konge, og der er ingen nærmere til riget som nu lever, end denne gode herre.⁶¹

Med denne talen erklære Bjelke at de norske stendene anerkjente Frederik III som legitim norsk arvekonge, og det stikk i strid med hvordan riksrådet og danske standsfeller oppfattet forholdet. Var stendene blitt mer pro-kongelige siden 1648, eller talte Bjelke på eget vegne? Når det gjelder den norske adelen er det ikke godt å si. Tar vi utgangspunkt i denne gruppas deltakelse under herredagen og deres følgende hyllingsbrev og supplikasjoner om utbedrede privilegier er det ingen ting som tyder på at de åpent støttet Bjelkes uttalelse.⁶² Saken ble ikke nevnt med et ord. På den annen side finnes det heller ingen protester eller uttalelser mot verken Bjelke eller Frederik III. Hva så med de andre stendene? I motsetning til adelen vet vi hvordan de stilte seg i dette spørsmålet. Svaret er å finne i geistlighetens og borgerskapets hyllingsbrev. I disse brevene brukes betegnelsene «Norges riges rette arveherre» eller «udvald konning til Danmark og arving til Norge».⁶³ Bondestanden utga ingen felles hyllingsbrev, bare supplikasjoner, så det kommer ikke fram hvor de stilte seg i dette spørsmålet.

Stattholder Hannibal Sehested representerte kongemaktens posisjon i Norge, men hadde også egne interesser i landet som gjorde ham tilbøyelig til å styrke kongemakten. Motivene hans er enkle å forstå: Hans danske standsfeller i riksrådet ønsket å bringe Norge og dets inntekter nærmere Danmark og i prosessen bringe til ende alle Sehesteds reformer. Sehesteds andre motiv var ren selvpreservering: Han hadde vært en av Christian IVs nærmeste medarbeidere og håpet på å oppnå den samme gunsten hos sønnen hans. Sehested gikk derfor langt for å gjøre Frederik IIIs Norgesopphold så bekymringsløst som mulig. Blant annet reiste Sehested personlig rundt om i Akershus len for å forhandle med allmuen som et ledd i å forhindre at kongen skulle få tilsendt supplikker om forhold som kunne stille stattholderen eller reformene hans i dårlig lys. At Sehested også fikk overtalt riksrådet til å redusere skattene i Akershus og

⁶¹ Johnsen 1906, s. 254.

⁶² Johnsen 1906, s. 263.

⁶³ Johnsen 1906, s. 262;
Mykland 1977, s. 91.

Båhuslen i akkurat denne perioden var med stor sannsynlighet et ledd i å imøtekomme bøndenes krav og skape god stemning frem mot den kongelige visitten.⁶⁴

Siden motivet var å få den nye kongens gunst, er det ikke utenkelig at Sehested hadde en finger med i spillet i forbindelse med Jens Bjelkes tale. I alle fall ser vi at arverettsspørsmålet dabber av etter at Sehested ble hjemkalt fra stillingen i 1651. Under hyllingen av prins Christian (V) som utvalgt tronarving i 1656 var det ingen taler eller åpenbare bemerkninger om hans arverett til den norske tronen.⁶⁵ Det betyr derimot ikke at saken var ute av verden. Geistligheten, borgerskapet og bondestanden tok alle i bruk tituleringen «arving til Norge» under Christians hylling, faktisk ble tituleringen brukt oftere i 1656 enn i 1648.⁶⁶ Men heller ikke her var bruken uten en viss problematikk. Frederik III omtalte sønnen som «arving til Norge» i brevet til stendene som innkalte dem til herredag, men brukte også begrepet «utvalgt arving». Det samme gjør også dokumentene i etterkant av herredagen. Herredagen i 1648 kan ha skapt presedens for bruk av tituleringen «arving til Norge», og det kan være grunnen til at tittelen også ble benyttet i 1656.⁶⁷

Forhandlingene fram mot København-freden 1660 som endte Karl Gustav-krigene brakte med seg nye fordeler for kongemakten. Det ene var som tidligere nevnt at Bornholm ga seg selv til kongens odel og eie. Det andre var at Gottorp-hertugen⁶⁸ hadde blitt (formelt) frigjort fra dansk overhøyhet under Roskilde-freden to år tidligere. Da det ikke lyktes å få inndratt Gottorp-hertugen eller hans deler av Slesvig-Holstein tilbake under dansk styre, klarte Frederik III å overtale riksrådet til å gjøre de kongelige delene av hertugdømmene arvelige for seg og sine etterkommere. I Norge ble freden markert med at Trondheimslen ble gitt tilbake. Dette kom frem i Iver Pederssøn Adolphs preken i Nidaros:

*Det er en hellig tachssigelsis sermon och tale udj Trundhiembs domkirche, der Gud offvergaff staden Trundhiemb til sin rette arffvekonge, konning Friderich Dend 3 [...]*⁶⁹

⁶⁴ Johnsen 1906, s. 249-250.

⁶⁵ Kongsrud 1984, s. 232.

⁶⁶ Kongsrud 1984, s. 233.

⁶⁷ Kongsrud 1984, s. 232-233.

⁶⁸ Holstein-Gottorp var en gren av Oldenburg-huset, og holdt deler av Slesvig-Holstein i len av den danske kongen. Forholdet mellom Gottorp og kongehuset surnet under Christian IV, og de begynte å nærme seg Sverige. I 1654 ble Hedvig Eleonora gift med kong Karl X Gustav av Sverige. Gottorpenes del av hertugdømmene ble selvstendig etter Roskilde-freden, 1658.

⁶⁹ Kongsrud 1984, s. 236.

Igjen ser vi en tale, eller i dette tilfellet en preken, som erklærer at Frederik III hadde et arvelig krav på Norge, selv om det er vanskelig å si hvorvidt én prests uttalelse kan representere et helt lokalsamfunn. Vi vet at trønderne var kjappe til å anerkjenne Karl X som konge i Trøndelag under okkupasjonen, så man skal ikke se bort ifra at prekenen kan ha vært et middel for å redde ansikt da Trøndelag ble norsk igjen i 1660.

3 KRIG, FEIL OG LÆRDOMMER – VEIEN MOT ENEVELDET

Brömsebro-freden fra august 1645 var oppgjøret som i praksis rev Danmark-Norge ned dra plassen som Nordens dominerende makt til Sveriges fordel. Ved fredsoppgjørene i Osnabrück og Münster etter Trettiårskrigen ble Sveriges nyvunne stormaktstatus stadfestet. På seiersiden sto Frankrike og Sverige som fredsgarantister. Landets tyske besittelser hadde vokst til å omfatte Wismar og Vorpommern ved Østersjøkysten og de tidligere danske besittelsene Bremen og Verden mot Nordsjøen. Helt innerst i Østersjøen satt svenskene med Estland, Livland og Ingermanland, i tillegg til øyene Gotland og Ösel som også var vunnet fra Danmark; i nord var de norske områdene Jemtland og Herjedalen blitt avstått. I 1654 skapte Gustav II Adolfs datter, dronning Kristina av Sverige (r. 1632-54), kontrovers ved å abdisere tronen og konvertere til katolisismen. Den svenske tronfølgeren var hennes tyske fetter Karl Kasimir av Pfalz-Zweibrücken, kronet Karl X Gustav (r. 1654-60).

3.1 KARL GUSTAV-KRIGENE

Kong Karl X var en stridsvant hærfører og en dyktig politiker og hadde inngått giftemål med den gottorpske hertugfamilien. For Frederik III betød dette et Danmark som var omgitt av en fiendtliginnstilt stormakt og dets allierte, regjert av en krigerkonge. Man kan godt si at Frederik III's ambisjoner om en revansjekrig fremsto som noe urealistiske på dette tidspunktet. Noe uventet var Karl Xs tilbud i 1655 om en allianse for svekke nederlendernes innflytelse i Østersjø-regionen, mot alles forventning.⁷⁰ Svenskenes fremrykning i Polen hadde skapt bekymring i vest. Nederlenderne fryktet at de skulle miste hegemoniet i Østersjøhandelen til Sverige; kurfyrsten av Brandenburg støttet svenskene, men fryktet samtidig for sine interesser i regionen;⁷¹ den tyskromerske keiseren ville bare fred, og Danmark så med skrekk på svenskenes krigslykke. Sensommeren 1656 var Nederlandene og Russland klar til å

⁷⁰ Dyrvik 1998, s. 56.

⁷¹ Dyrvik 1998, s. 56;
Mykland 1977, s. 39.

intervenere på polsk side og inviterte Danmark-Norge med i forbundet. Før danskene fikk det hele avklart, trakk nederlenderne seg ut av krigen etter at de inngikk Elbingtraktaten med svenskene, som garanterte nederlendernes handelsinteresser. I København ble Frederik III's planer om revansje satt på vent, ettersom krigsmotstanderne i riksrådet satte et forbund med Nederlandene som betingelse for å gå til krig.⁷² Den dansk-nederlandske alliansen fra 1649 gjaldt nemlig bare dersom en av partene ble angrepet. Frykten for at Danmark skulle bli det neste målet når Polen var beseiret, gjorde at stenderforsamlingen i Odense i februar 1657 gikk med på å begynne krigsforberedelser, og den 1. juni 1657 erklærte Frederik III krig mot Sverige.

Danskene kunne ikke ha iverksatt krigen på et dårligere tidspunkt. På vårparten hadde keiseren gitt militær støtte til den polske kong Johan Kasimir, men han døde uventet i april.⁷³ Med keiseren ute av spill sto Danmark alene igjen. Det var ingenting som hindret Karl X i å sende en armé vestover fra Polen for å invadere Sønderjylland. Danskenes eneste seire var den vellykkede norske invasjonen av Jemtland og at den danske orlogsflåten hadde sperret den svenske flåten inne i Wismar-bukta. Uten denne flåten ville det ikke være mulig for svenskene å krysse over til øyene. Etter høsten fulgte en unormal kald vinter som førte til at sjøen mellom øyene frøs til. Dermed var det mulig for svenskehæren å marsjere på isen over Storebælt til Sjælland, noe danskene var fullstendig uforberedte på. Den 18. februar ble det inngått våpenhvile, mens den endelige fredsavslutningen fantes sted i Roskilde den 26. februar 1658. På dansk side ble fredsvilkårene debattert heftig. Flere fremstående adelsmenn, mange som satt i riksrådet, eide gods i de østdanske provinsene Halland, Skåne og Blekinge, og kjempet for at disse områdene ikke skulle avstås. Frederik III på sin side hevdet fortsatt sin arverett til Norge og var tilsvarende uvillig til å oppgi norske landskaper.⁷⁴ Resultatet av forhandlingene ble likevel at de østdanske provinsene med Bornholm ble avstått, sammen med de norske landskaperne Trøndelag, Romsdalen og Båhus. Danmark var slått ut av det nordlige Skandinavia, og Norge var blitt delt på midten.

Etter det vellykkede angrepet mot selve hjertet av Danmark ble det vedtatt under et svensk regjeringssmøte på Gottorp slott at krigen mot Danmark-Norge skulle gjenopptas. Den andre Karl Gustav-krigen startet 18. juli 1658. Den 6. august ble den svenske hæren innskipet på den nå frigitte svenske flåten og fraktet fra Kiel til Korsør på Sjælland. Derfra var det en enkel

⁷² Dyrvik 1998, s. 58.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Dyrvik 1998, s. 61.

sak å marsjere mot København. Den avgjørende krigsfaktoren var at siden det var Sverige som var den angripende parten, tro det dansk-nederlandske forbundet i kraft. Med en forent dansk-nederlandsk flåte var det ikke mulig for svenskene å beherske Øresund. Mat og forsyninger kunne fraktes inn til byen sjøveien og gjorde det umulig for svenskene å sulte københavnerne til kapitulasjon. Den svenske beleiringen førte ikke til noe den høsten.

Den 29. oktober ankom nederlandske forsterkninger København for å bistå forsvarerne. Samme høsten rykket en hær bestående av polske, brandenburgske og keiserlige tropper oppover inn i Jylland. Den svenske krigsmakten var fastlåst i beleiringen på Sjælland. De prøvde seg på et avgjørende stormangrep mot byen den 10.-11. februar, men det ble stått tilbake med store tap. Det ble klart at byen ikke kunne hærtas og beleiringen ble hevet i mai 1659. Stormaktene England, Nederlandene og Frankrike begynte å legge press på partene om å gå tilbake til forholdene etter Roskilde-freden. Sjømaktene England og Nederlandene var ikke innstilte på å gi Danmark tilbake kontrollen over Øresund. Av hensyn til den baltiske handelen var det i deres interesse at de østdanske provinsene forble svenske.

I de erobrede norske landskapene hadde befolkningen lydlig hyllet Karl X som konge. Forsøk på å tirre trønderne og båhuserne til motstand mot okkupasjonsmakten førte ikke til det utfallet den norske ledelsen hadde håpet på.⁷⁵ Øverstkommanderende i Norge, Jørgen Bjelke, fordrev svenskene fra Trøndelag desember 1658. Bjelke førte også to innfall mot Båhus, men klarte ikke å gjenerobre dette landskapet. Ved stormaktenes innblanding ble Trøndelag begjært avstått tilbake til Norge; en anerkjennelse fra stormaktene om at svenskene ikke lenger hadde kontrollen over dette landskapet. Dette betød likevel ikke at Karl X hadde oppgitt sine mål i Norge. Ved årsskiftet 1659/60 gikk et svensk felttog mot Halden. Karl X var på vei til fronten for å følge angrepet, men døde plutselig i Göteborg den 13. februar. Ved fredsslutningen april 1660 anerkjente Sverige tapet av Trøndelag med Romsdal og Bornholm, som hadde frigjort seg selv. Båhus og de østdanske provinsene forble derimot under svensk kontroll.

⁷⁵ Dyrvik 1998, s. 63.

3.2 HVEM HADDE SKYLDEN FOR NEDERLAGENE 1657 OG 1660?

Spørsmålet som oppsto etter krigene var hvem det var som satt med skylden for nederlagene. Halvdan Koht mener at man ikke kan peke ut en spesifikk synder i dette spørsmålet. I følge ham fantes det ikke en klar formening i samtiden om hvem det var som satt med ansvaret i utgangspunktet, selv om det finnes antydninger til at folkeopinionen ga adelen skylden.⁷⁶ Fridericia har derimot utpekt Frederik III som den ansvarlige. Han beskylder kongen for å ha vært «letsindig», viss handlinger «*bragte ham og hans Rige til Afgrundens Rand*».⁷⁷

Etter Lübeck-freden i 1629 og Brömsebro-freden i 1645 var tvillingrikene på randen av konkurs. I Jylland og hertugdømmene var landskapene krigsherjet og ødelagte; i 1650 og 1652 var det uår i landbruket og hungersnød, og et pestutbrudd i 1654 gjorde katastrofen komplett. Statsgjelda var nedslående og avdragene spiste det meste av statsbudsjettene. Selv regaliene som var blitt brukt under Frederik III's kroning var pantsatte. Forsvaret ble taperen da riksrådet begynte å kutte i statens utgifter. Hæren ble mer enn halvert og ble ikke lenger kalt inn til eksersis; vervede yrkessoldater og offiserer ble avskjediget, og flåten og festningene ble vanskjøttet, noe av det til det ubrukelige.⁷⁸ I Norge klarte imidlertid stattholder Hannibal Sehested å argumentere mot en total nedleggelse av det norske forsvaret. Det norske forsvarsbudsjettet ble likevel kuttet fra 126.000 rdl til 69.000 rdl, senere igjen økt til 79.000 rdl på Frederik III befaling.⁷⁹

Konflikten som oppsto i kjølvannet av Brömsebro-freden, handlet om framtidssiktene for en ny krig. Riksrådet trodde og håpet at freden skulle vare, mens Frederik III trodde på et nytt krigsutbrudd og ville at landet skulle være best mulig forberedt. Han pekte på riksrådets tidligere kutt i forsvaret som forklaringen på hvorfor Danmark ble tatt på senga ved krigsutbruddet 1643. I 1654 frembrakte Frederik III en appell til riksrådet om penger til reparasjoner og vedlikehold av festningene, samt opprettelsen av nye magasiner. Riksrådet kunne ikke - eller ville ikke - gi midler til disse prosjektene. I denne saken var det bred enighet blant riksrådet og stendene: Statsgjelden og finansene måtte prioriteres.⁸⁰

⁷⁶ Koht, Halvdan. *Inn i einveldet: 1657-1661*. Aschehoug, Oslo 1960; s. 64.

⁷⁷ Fridericia 1894, s. 204.

⁷⁸ Koht 1960, s. 67.

⁷⁹ Koht 1960, s. 69.

⁸⁰ Koht 1960, s. 67-69.

Sommeren 1655 fikk Frederik III likevel viljen sin etter svenskenes vellykkede felttog i Polen. I dialog med riksrådet hevdet Frederik III at det var direkte farlig å la riket ligge så forsvarsløst og at riksrådet måtte bevilge midler til gjenoppbygging av hæren. Riksrådet gikk til slutt med på bevilgningen, mot at tollavgiftene øktes og hoffutgiftene ble redusert.⁸¹ Ved 1657 kunne Danmark mønstre 12.000 fotsoldater og 10.000 ryttere, pluss 8000 fotsoldater og 1000 dragoner i Norge. Til sammenlikning kunne svenskene stille 80.000 væpnete menn, hvorav 10.000 av dem var engasjert i Polen.⁸² Svenskene hadde i tillegg bedre utrustning, trening og ledelse enn sine danske og norske motparter.

Ved første øyekast kan det virke som om Fridericia har rett, at det var umåtelig idiotisk av Frederik III å gå til krig med disse oddsene imot seg. Man kan imidlertid sette spørsmålstegn ved hvorvidt det var mulig å unngå krig. Etter at landskapet Halland i praksis ble tapt til Sverige ved Brömsebro-freden (landskapet var i utgangspunktet pantsatt), var det bare et tidsspørsmål før de også ville forsøke å erobre Skåne og Blekinge. Om Frederik III var klarsynt nok til å se faren, eller om han bare hadde storhetstanker om å gjenerobre de tapte landskapene, er en helt annen debatt. Det som derimot er hevet over tvil, er at Frederik III var en aktiv pådriver for at forsvaret skulle bygges ut og være forberedt på krig. Uansett utfall ville Danmark-Norge ikke være fullstendig forsvarsløse. Frederik IIIs krigserklæring gir dessuten mening ut i fra et militært-strategisk ståsted: Ved å angripe før svenskene ble i stand til å organisere et motangrep, kunne den danske hærmakten i realiteten ha vunnet krigen før den begynte, spesielt med tanke på at Karl X på dette tidspunkt hadde blikket vendt østover. Dessverre kunne ikke Frederik III forutse hvor raskt svenskene kunne marsjere fra Polen til Jylland eller at sjøen skulle fryse over den følgende vinteren.

Jeg gir Koht rett i at det ikke er enkelt å peke ut én syndebukk. Fridericias beskyldninger mot Frederik III er for lettvinne og ensidige. Han påstår blant annet at Frederik III ikke eide vurderingsevne og manglet kunnskap om fienden og sitt eget lands situasjon.⁸³ Dette stemmer ikke overens med Kohts undersøkelser, som viser at Frederik III hadde god innsikt i den trusselen som Sverige utgjorde. I likhet med Koht mener jeg at situasjonen var såpass nyansert at man neppe kan legge skylden på bare en av partene. Eksempelvis kunne riksrådet ha bidratt langt mer mye tidligere. Når det gjelder Frederik III, burde han ha forberedt et bedre forsvar av Jylland og Sjælland, og ventet på angrepet slik at forsvarsavtalen med

⁸¹ Koht 1960, s. 70-71.

⁸² Koht 1960, s. 72-73.

⁸³ Fridericia 1894, s. 261.

Nederlandene kunne tre i kraft, hvis han var så sikker på at svenskene planla å angripe etter å ha gjort seg ferdig i Polen. Jeg vil derfor ikke utelukke muligheten for at Frederik III kan ha handlet på bakgrunn av sine egne storhetstanker.

4 INNFØRINGEN AV ENEVELDET

Den 13. oktober 1660 trappet riksrådet og representantene fra stendene opp på slottet hvor de tilbød Frederik III arveretten til den danske tronen, for seg og sine etterkommere. Hvordan kunne det ha seg at riksrådet, som frem til da hadde tatt i bruk alle midler for å styrke sin stilling, plutselig var villig til å oppgi sin rett til å velge konge og tronfølger? Forenklet kan man si at de ikke hadde noe valg; de var trengt opp i et hjørne der fremtiden deres ville bli bestemt ut i fra deres forhold til Frederik III. Begivenhetene denne høsten var på mange måter et resultat av adelsstandens indre splid og understendenes mistro mot aristokratiet. I dette kapittelet skal jeg ta for meg de viktigste hendelsene og faktorene som førte til Frederik III's personlige enevelde.

4.1 STENDERFORSAMLINGEN I KØBENHAVN 1660

Skattespørsmål og reformforslag

5. august 1660 ble Danmarks stender innkalt til København for å finne en løsning på de store problemene riket satt med etter Karl Gustav-krigene. Stendene møttes første gangen 8. september, og besto av ca. 100 representanter fra adelen, 40 geistlige og 60 borgere, hvorav de fleste var fra vertsbyen København.⁸⁴ Riksrådet hadde håpet på at stenderforsamlingen ville appellere til folkets offervilje til å få innført flere skatter, og ble overrasket over å få et nipunkts reformforslag fra borgerstanden så tidlig som 17. september. Av hensyn til relevans skal jeg ikke gå inn på alle ni punktene, men det er verdt å merke seg fire av dem:⁸⁵

1. Len skulle auksjoneres bort til høystbydende.
3. Vornedskap på krongods skulle erstattes med en avgift.
7. Borgerstanden skulle stå på lik fot som med adelen og ikke lenger kalles «ufri».
9. Borgerstanden skulle få delta i administreringen av rikets finanser.

Det vi ser her var et direkte angrep på adel og statsforfatning. Lensherre var et riksembete som bare medlemmer av høyadelen kunne hevde rett til. Embetet var ettertraktet blant annet fordi at lensherren hadde rett til en del av inntektene fra sitt len. Borgerne ville gjøre embetet

⁸⁴ Dyrvik 1998, s. 72.

⁸⁵ Dyrvik 1998, s. 74.

til en forretning der det å ta over embetet ble en investering hvor auksjonspengene ble en inntektskilde til statskassen. Vornedskap var en gammel ordning der husmenn ikke fikk forlate godset hvor han var arbeidspiktig uten godseierens tillatelse.⁸⁶ Disse ville i så fall bli frie mot en avgift, men bare på krongodsene da dette ville gå tilbake til statskassen. For de mange adelsmenn som var forlenet med krongods utgjorde dette en trussel mot arbeidsstyrken deres. Punkt 7 og 9 er mer selvsigende: Borgerskapet ville slå i stykker rammene og bli mer deltakende i rikets styre og stell. Et endelig utkast ble sendt til Frederik III den 26. september, men revidert siden deler av forslaget også inneholdt enkelte angrep mot Københavns særprivilegier, og borgerne derfra ville ikke avveie seg med disse.⁸⁷ Brevets viktigste aspekt er at det representerer borgerskapets holdninger i det politiske klimaet som rådet i 1660: Brevet til Frederik III var en åpen erklæring om at borgerskapet søkte støtte hos kongemakten.⁸⁸

Borgernes reformforslag la til rette for debatter om hvordan man skulle anskaffe inntekter til staten, men på ett punkt var alle stendene enige: Forsvarsutgiftene måtte reduseres. Man ble enige om å innføre en ny forbruksavgift og å heve skattene. Fordelingen av de nye skattebyrdene var derimot et hett tema fremdeles. Universitetene, domkapitlene og adelen krevde skattefrihet med henvisning til deres gamle privilegier. Under tidligere stenderforsamlinger hadde geistligheten og borgerstanden vært preget av fraksjonering og interne stridigheter som hadde hindret dem i å opptre som en samlet pressgruppe, men skattespørsmålet førte de to stendene sammen: Ingen av dem kunne akseptere at de lave stendene skulle ta hele støyten alene uten kontribusjon fra de privilegerte få.⁸⁹ Sammen dannet de to stendene en pressgruppe de kalte «de Konjugerede under Københavns Frihed», heretter bare referert til som «De konjugerede», frontet av sjællandsbiskopen Hans Svane og Københavns borgermester Hans Nansen.

⁸⁶ Store Norske Leksikon (nettutgave).

⁸⁷ Dyrvik 1998, s. 74.

⁸⁸ Fridericia 1894, s. 515.

⁸⁹ Jespersen, Knud J. V. *Statsomveltningen 1660*. Gyldendal. København, 1983; s. 5-6.

Samarbeid på tvers av stender – «De konjugerede under Københavns Frihed»

Om adelen hadde sett hvor vinden bar, kunne de kanskje ha tatt andre grep for å redde sine viktigste rettigheter. I stedet fremla de sine krav til riksrådet (ikke til stenderforsamlingen!) om at skattefriheten for seg og sine ukedagsbønder og tjenestefolk måtte opprettholdes. Da dette ble kjent kom det hyppige reaksjoner fra borgerlig side som universitetenes talsmann, teologisk professor Hans Vandal, avfeide med utsagnet om «*at der jo endeligt i alting burde være Forskjel paa en Bonde og en Herremand*». ⁹⁰ De konjugerede vant en liten seier 19. september da adelen motvillig opphevet aksisefriheten ⁹¹ sin for tre år og lovet å betale avgift på alle husholdningsvarer kjøpt fra kjøpstedene i likhet med andre stender. Den 21. september åpnet adelen for å betale 15 riksdaler årlig for hver tiende mann i deres tjeneste. Det var ikke nok at adelen påtok seg å betale like mye i frivillig skatt, De konjugerede ville at adelen skulle oppgi skattefriheten fullstendig. 30. september gikk endelig adelen med på å betale aksise på samme vilkår som de andre stendene. ⁹² Disse bevilgningene var presset igjennom som følge av den politiske situasjonen etter borgerskapets reformforslag 17. september som jeg nevnte tidligere i dette kapitlet.

Å innføre skattelikhet var en seier for De konjugerede, men det var bare ett av flere punkter på agendaen. Etter å ha fjernet adelens skattefrihet var oppgaven å frata høyadelen i riksrådet deres rett til å velge konge, den eneste plattformen adelen hadde for å skaffe seg nye privilegier. Dersom kongevalgene frafalt, ville det i praksis være umulig for adelen å gjeninnføre skattefrihet. Løsningen var innlysende: Kongevalg måtte avskaffes, håndfestningen gitt tilbake til kongen, og adelen presset til å oppgi sine gjenværende privilegier. En stille kveld tidlig i oktober samlet De konjugerede seg i bispegården ved Fruekirken sammen med kongens kammerskriver, Christoffer Gabel. Sammen utformet de et åpent brev der de tilbød Frederik III arveverdighet for seg og sine etterkommere: «[...] *Dannemark tillige med Norriges Rige skal være og blive fri arvriger til evig tid, uigjenkaldet i alle maader*». ⁹³ 8. oktober ble saken presentert for riksrådet, men de nektet å diskutere saken ytterligere og forholdt seg passive. Etter press fra De konjugerede ga de det svaret at forfatningsspørsmål ikke lå under stenderforsamlingens mandat og derfor ikke kunne tas opp til debatt. ⁹⁴ Den politiske spenningen mellom stendene var på bristepunktet. Hans Nansen

⁹⁰ Fridericia 1894, s. 508.

⁹¹ Aksise: Tollpliktig avgift på importert mat og drikke, spesielt vin.

⁹² Koht 1960, s. 105.

⁹³ Koht 1960, s. 107.

⁹⁴ Dyrvik 1998, s. 76.

brakte sammen med riksrådsmann Otte Krag på selveste slottsbrua, der Krag skal ha pekt på fengselet i Blåtårn og spurte Nansen om han visste hva det var, hvor Nansen til svar pekte på stormklokka⁹⁵ i tårnet på Fruekirken og spurte Krag om han visste hva *det* var.⁹⁶

Riksrådets uvilje til samarbeid gjorde at Hans Svane valgte å henvende seg til sin gamle venn og Norges tidligere stattholder, Hannibal Sehested, som brakte De konjugeredes reformforslag for kongens øre. Natt til 11. oktober erklærte Frederik III unntakstilstand i København. Militsen ble kalt ut og byportene stengt. Samtidig krevde Frederik III svar fra riksrådet i hvor de sto hen i reformforslaget. Riksrådet svarte at de kunne gå med på å innføre arvemonarkiet dersom resten av adelsstanden også gikk med på det. Det gjorde adelen, og den 13. oktober møttes stendene på slottet for å tilby Frederik III arveretten.

4.2 HANS SVANE-KONSPIRASJON?

Biskop Hans Svane blir av Fridericia beskrevet som en viljesterk mann med urokkelig selvtillit og en god representant for geistlighetens misunnelse og misnøye mot adelen. Han hadde politisk teft og var ambisiøs og hensynsløs nok til å utnytte de mulighetene som presenterte seg for ham. Målet var intet mindre enn å erverve samme rikdom og innflytelse som biskopene fra før reformasjonen.⁹⁷ Under åpningen av stenderforsamlingen den 11. september uttrykte adelsstandens talsmann, Iver Krabbe, at stendene måtte samle seg i å få kongen til å besette de ledige riksembetene. Svanes tilsvare var at det ikke tilfalt dem (stendene) å be kongen om noe som helst.⁹⁸

Hans Svane spilte uten tvil en viktig rolle under eneveldets innføring. Natnlige møter i bispegården, brev til kongen og beleilige bekjentskaper ved hoffet er gode argumenter for konspirasjonshistorikere. Om han var hjernen bak hendelsesforløpet, er derimot åpent for diskusjon, selv om måten han ble belønnet på i etterkant er påfallende.⁹⁹ Selv om både Hans Svane og Hans Nansen begge var sterke lederpersonligheter og førte en slagkraftig politikk,

⁹⁵ Klokke, oftest kirke- eller rådhusklokke, som ble brukt til å mobilisere innbyggerne i en nødssituasjon slik som brann eller krigsutbrudd (Ordbog over det Danske Sprog, ordnet.dk). Nansen truet med å mobilisere borgermilitsen.

⁹⁶ Koht 1960, s. 108.

Fridericia 1894, s. 521.

⁹⁷ Fridericia 1894, s. 502-503.

⁹⁸ Fridericia 1894, s. 507.

⁹⁹ Svane fikk blant annet Svendstrup hovedgård utenfor Ringsted.

kunne de umulig ha fremprovosert et så ekstremt utfall uten å samarbeide med andre innflytelsesrike støttespillere. Hannibal Sehested og kammerskriver Christoffer Gabel var begge i kontakt med Svane og De konjugerede, men deres rolle i en potensiell konspirasjon må ses i lys av de forholdene de befant seg i. Sehesteds fall etter 1651 hadde alvorlig skadet hans politiske anseelse, og han var nær å gå i svensk tjeneste i 1658 før han i stedet ble en av Frederik III's rådgivere. Dette plasserer Sehested i begivenhetenes sentrum, men ikke nødvendigvis innenfor Frederik III's krets av favoritter som han hadde brakt med seg fra Bremen. Sehesteds profetiliknende ord til to borgere, som lurte på hva stendenes sammenkomst betød (stendenes innkallingsbrev forklarte ikke hva det var som skulle diskuteres)¹⁰⁰ hvor Sehested etterrettelig skal ha svart «*den betyder: vil Du ikke, saa skal Du*», vitner i det minste om at han hadde fulgt med på den politiske utviklingen opp mot stendermøtet, selv om Carl Olaf Bøggild-Andersen i sin biografi om Hannibal Sehested ikke utelukker at han kan ha siktet til skattespørsmålet;¹⁰¹ Koht stiller seg derimot mer sikker i saken.¹⁰² Samtidskildene som Bøggild-Andersen har benyttet seg av, tegner imidlertid et konspiratorisk bilde av Sehested. Både den svenske landshøvdingen i Skåne, Magnus Dureel, og den engelske ambassadøren i Danmark, Robert Molesworth, beskriver begge Sehested som hjernen bak statsomveltningen.¹⁰³ Frederik III's kammerskriver, Christoffer Gabel, var mellommann mellom kongen og De konjugerede, men det er lite i Bøggild-Andersens kildemateriale som hevder at han var noe mer enn det. Samtidsvitnet Goës, den keiserlige ambassadøren i Danmark, rapporterte om statsomveltningen, men også om sin skepsis til Gabel som statsmann.¹⁰⁴

Foruten Gabel og Sehested kan Frederik III ha hatt flere støttespillere blant høyadelen. I utgangspunktet burde det vært logisk umulig. At adelen frivillig skulle ha samarbeidet med kongemakten for å svekke seg selv, burde ikke være sannsynlig. Den norske kvinnehistorikeren Sølvi Sogner har allikevel presentert to indisier på at det fantes et mulig samarbeid mellom kongen og adelen: For det første inneholdt ikke adelens bønnskrift til kongen etter arvehyllingen noen ønsker om politiske privilegier, bare sosiale og økonomiske;

¹⁰⁰ Koht 1960, s. 104.

¹⁰¹ Bøggild-Andersen, C.O. *Hannibal Sehested: en dansk Statsmand*. København 1946; s. 253.

¹⁰² Koht 1960, s. 108.

¹⁰³ Bøggild-Andersen 1946, s. 256-257.

¹⁰⁴ Bøggild-Andersen 1946, s. 256.

for det andre, og kanskje mest påfallende, fortsatte flertallet av riksrådet å delta i statsforfatningen også etter eneveldets innførelse.¹⁰⁵

Kan Frederik III selv ha stått bak eneveldets innførelse, slik som Fridericia hevder?¹⁰⁶ Frederik III var kjapp til å utnytte sjansen da Svane og stendene presenterte den, noe som var utypisk kongen, som av historikerne Ståle Dyrvik og Oscar Albert Johnsen blir beskrevet som en forsiktig og tilbakeholden politiker som fulgte spillereglene.¹⁰⁷ Sogner peker på dronning Sofie Amalie (1628-85) som en alternativ konspiratør. Dronningen var en svært ærgjerrig kvinne og en stor beundrer av franske kong Louis XIV. I likhet med Frederik III hadde hun vist personlig mot ved å bli værende i København under svenskenes beleiring og var også kjent som en sterk personlighet.¹⁰⁸ Ludvig Holberg beskrev Sofie Amalie etter hennes død som å ha «*Capacitet som en Statsmand*» og «*Hierte som en Soldat*»,¹⁰⁹ altså fullt ut i stand til å konspirere med eller uten Frederik III om å innføre arverett og enevelde. Også Goës ga dronningen en nøkkelrolle i sin rapport.¹¹⁰

Fra militært hold hadde kongeparet en støttespiller i Sjælland-hærens general, Hans Schack (1609-76), som i likhet med sin norske motpart, Henrik Bjelke, var blitt utnevnt til riksrådsmann det året, trolig etter Frederik IIIs eget ønske.¹¹¹ Schack var tysk innflytter og sto derfor et skritt bak den etablerte danske adelen. Til gjengjeld var Schack sammen med Gabel en av de ledende personlighetene blant kongens innerste krets.¹¹² Det øvrige riksrådets ønsker om dypere forsvarskutt falt ikke sammen med Schacks interesser som like etter krigen var blitt utnevnt til riksmarsk. I denne saken stilte Frederik III bedre betingelser. I Holstein hadde en annen tysker, Ernst Albrecht von Eberstein, øverste befal. Da hæren og borgermilitsene ble mobilisert kuppdagen 11. oktober, var det bare tyskledete regimentene som ble kalt ut,¹¹³ med unntak av Frederik IIIs sønn, Ulrik Frederik Gyldenløve, som kommanderte et rytterkompani i København.¹¹⁴ Dersom Schack og Eberstein deltok i konspirasjonen kan det forklare hvorfor det var så enkelt for kongen å mobilisere troppene rundt om i landet. Ved Frederik IIIs

¹⁰⁵ Sogner, Sølvi. *Krig og fred 1660-1780*. Aschehoug, Oslo 1996; s. 16.

¹⁰⁶ Fridericia 1894, s. 516-518.

¹⁰⁷ Dyrvik 1998, s. 84;

Johnsen, O.A. *Tidsrummet 1660-1746*. Aschehoug, Kristiania 1911; s. 39.

¹⁰⁸ Sogner 1996, s. 17.

¹⁰⁹ Dansk Kvindebiografisk Leksikon (nettutgave).

¹¹⁰ Bøggild-Andersen 1946, s. 256.

¹¹¹ Fridericia 1894, s. 494-495.

¹¹² Fridericia 1894, s. 499.

¹¹³ Bøggild-Andersen 1946, s. 282.

¹¹⁴ Bøggild-Andersen 1946, s. 253.

arvehylling noen dager senere, sto Schack i fremste rekke sammen med Hannibal Sehested og var deretter en del av utvalget, ledet av Hans Svane, som vedtok at håndfestningen skulle gis tilbake til kongen.

4.3 ENEVELDET INNFØRES I NORGE

De norske stendene ble innkalt til stenderforsamling i Kristiania til 27. mai 1661 (utsatt til 31. juli). Stenderforsamlingen var blitt innkalt for å godkjenne det nye regimet på vegne av det norske folk. Den 16. november 1660 ble kunngjøringen av den danske arvehyllingen sendt til Norge. Den 10. januar 1661 var arveenevoldsregjeringsakten ferdig utarbeidet, signert og tatt i bruk, og en kopi sendt til Norge to uker senere for signering.¹¹⁵ De norske stendene hadde hørt om begivenhetene i København og måtte derfor hatt en anelse om hva som kom til å skje i Kristiania. Man vet derimot ikke med sikkerhet hvordan nordmennene faktisk forholdt seg til arveenevoldsregjeringsakten, annet enn at eneveldet ble innført i stillhet. Til sammenlikning var islendingene mye mer skeptiske til å signere arveenevoldsregjeringsakten da turen kom til dem, og kongens sendemann måtte forsikre dem om at det bare var snakk om en formalitet; det interessante er likevel at i motsetning til det norske lovverket ble aldri arveenevoldsregjeringsakten ført inn i den islandske Alltingsloven.¹¹⁶

Hyllingsdokumentene fra Kristiania-møtet ble undertegnet av 555 personer, og er et godt utgangspunkt for hvor mange som deltok under stendermøtet og hvilken stand de tilhørte. Av de 555 var det 17 adelige, 9 lagmenn, 85 geistlige, 36 representanter fra kjøpstedene og 408 bønder.¹¹⁷ I likhet med de danske stendene ga nordmennene avkall på alle privilegier for så å søke om nye privilegier etter at dokumentene var signerte. Den norske adelen forholdt seg taus, mens borgerskapet ba om utvidede privilegier innen handel og embetsverk, og om et eget norsk kommerskollegium (finansvesen), eget universitet og egen høyesterett. Det var imidlertid geistligheten i Norge som ledet an i forhandlingene om privilegier. Frontmannen var kanniken i Trondheim domkapittel, Christen Schioldborg. Schioldborg var danskættet, men hadde norsk mor. Som ung var han sendt til København for å studere og fullførte magistergraden i 1657, og han hadde deltatt i forsvaret av København under beleiringen av

¹¹⁵ Koht 1960, s. 113.

¹¹⁶ Sogner 1996, s. 15-16.

¹¹⁷ Dyrvik 1998, s. 83.

byen 1658-60. Schioldborgs søknadsbrev inneholdt for det meste punkter som tok for seg økonomiske og kirkelige spørsmål, men det anmodet også om innførselen av særnorske regjeringskollegier, som det norske presteskapet selvfølgelig skulle få ta del i.¹¹⁸ Ordlyden i Schioldborgs søknadsbrev førte ham på kollisjonskurs med de tre biskopene som deltok under stendermøtet, som gjorde som kollegene i Danmark og stilte seg bak kongen. De nektet derfor, troskyldige som de var, å signere søknadsbrevet. Schioldborg fikk med seg 43 underskrifter på søknadsbrevet, et knepent flertall av den oppmøtte geistligheten.¹¹⁹

¹¹⁸ Koht 1960, s. 120.

¹¹⁹ Ibid.

5 ENEVELDET I EUROPA

I dette kapitlet skal jeg ta for meg enevelde som regjeringsform i andre europeiske land som det er naturlig å sammenlikne med Danmark. Akkurat som at dagens USA, Frankrike og Russland alle er republikker med forskjellige tradisjoner for hvordan det politiske systemet praktiseres, ble også eneveldet praktisert på forskjellige måter slik Cutticas og Rowens modeller belyser, forklart innledningsvis. Det fantes ikke bare én måte å praktisere enevelde. Innføring og praksis varierte i stor grad fra land til land, ofte i tråd med de forskjellige statenes eksisterende lovverk, tradisjoner og samfunnsstrukturer. Alle de enevoldsmodellene jeg skal ta tar for meg i dette kapitlet kunne potensielt blitt anvendt i Danmark-Norge.

I dette kapitlet tar jeg for meg innføringen og praksisen av enevelde i andre europeiske land, i opptredende rekkefølge England, Sverige, Brandenburg-Preussen og Frankrike. Noen forbehold: Ikke alle land fulgte det samme mønsteret eller stadiene som i Danmark, og av den grunn er det behov for å bevege seg litt utenfor denne masteroppgavens tidsrom for å kunne gjengi eksemplene på best mulig måte. Det er også viktig å poengtere at ikke alle landene jeg sammenlikner med Danmark-Norge nødvendigvis var eneveldige stater formelt sett. Sverige ble ikke eneveldig før i 1680, tjue år etter at enevelde ble innført i Danmark, men hadde alt før det en svært sterk kongemakt som var eneveldig i alt annet enn i navnet. Tilsvarende så var England aldri formelt sett en enevoldstat, selv om Stuart-kongene brukte sine kongelige prerogativer for det det var verdt og i perioder kunne regjere ubundet av stendene i et slags uformelt enevelde. Jeg kommer likevel til å fortsette med å referere til de forskjellige forfatningene som «enevoldsmodeller».

5.1 DEN ENGELSKE MODELLEN

Opphavet til det engelske parlamentet knyttes oftest til adelsmannen Simon de Montfort og hans parlament fra 1264. Montfort og hans likesinnede var i konflikt med kong Henry III. Etter at kongen og kronprins Edward var tatt til fange under Slaget ved Lewes 14. mai 1264, benyttet Montfort anledningen til å radikalt reformere Parlamentet. I stedet for landsatte riddere, såkalte *Knights of the Shire*, skulle hvert *shire* nå velge to representanter, en adelig og en fri ikke-aristokratisk jordeier, senere også borgerlige. Dette er opphavet til Parlamentets to kamre, *House of Lords* og *House of Commons*, eller Over- og Underhuset på norsk.

Stemmeretten utgikk til alle frie menn med årlig inntekt på minst 40 shillings. Montforts parlament varte ikke lenge. Edward rømte fra fangenskap og fortsatte borgerkrigen, og 4. august 1265 ble Montfort drept i kamp. Arven etter ham var intet mindre enn Europas første representative parlament.¹²⁰

Kongemakt vs. borgerskap

Selv om kong Edward I hadde kjempet for å ivareta kongemakten valgte han å videreføre Mortforts parlament. Fra Edward Is tid ble det langt vanligere at kongemakten regjerte gjennom Parlamentet, i stedet for å omgå det. Dette betydde at Parlamentets innflytelse varierte etter hvor sterk kongemakten var på det gitte tidspunkt. Under Tudor-tiden var England i praksis eneveldig. Dronning Elizabeth Is død åpnet for unionen mellom England og Skottland, med skottenes kong James VI på den engelske tronen som James I (r. 1603-25). Når det kommer til James Is regjeringstid finnes det to forskjellige standpunkt: Det første, representert av Wallace Notestein, plasserer Elizabeth I som den store monarken som elegant håndterte Parlamentet, mens James I ikke klarte å omstille seg til engelske politiske forhold og derfor håndterte Parlamentet dårlig. Det andre utgangspunktet frontes av Robert Zaller og går ut på at selv om James I utvilsomt gjorde mange feiltrinn, håndterte han Parlamentet svært bra ut ifra de forutsetningene han hadde.

James I var svært glad i å bruke penger. For å ta en sammenlikning så etterlot Elizabeth I seg en statsgjeld på 100.000 pund etter 15 år med krig; innen 1608, fem fredsår på tronen, hadde James I økt gjelden til 600.000 pund.¹²¹ Et eksempel på kongehusets pengebruk er julehøytiden 1606, hvor kongens og prinsenes lintøy alene kostet 4776 pund. Til sammenlikning tjente kongens «master of the hawks»¹²², en ytterst prestisjefull stilling, 36 pund og 5 pence i året.¹²³ Som om ikke det var nok ga James I bort land og titler som gaver og premier til sine favoritter. Dette var krongods som under Elizabeth I hadde stått for nesten en tredjedel av Kronens inntekter, og de tapte inntektene gjorde at enda flere landskaper måtte

¹²⁰ Wiles, Kate. *The 750th Anniversary of English Parliament is Celebrated Today. Why Was it so Significant?* <http://www.historytoday.com/kate-wiles/origins-english-parliament> HistoyToday. Publisert 20. Januar 2015. Sett 31.08.2016, kl 15:20.

BBC News Magazine. *Simon de Montfort: The Turning Point for Democracy That Gets Overlooked*. Publisert 19. Januar 2015.

¹²¹ Prestwich, Menna. *English Politics and Administration 1603-1625*. Smith, Alan G.R. (ed.). *The Reign of James I & VI*. University of Chicago Press, 1975; s. 147-148.

¹²² Oppasseren som tok seg av kongens jaktfalker.

¹²³ Bowle, John. *Charles the First*. Weidenfeld and Nicolson, London 1975; s. 24.

legges ut for salg for å møte Kronens utgifter.¹²⁴ At James I bare ga bort krongods kan ses på som et sløseri av Kronens ressurser, og det er for så vidt ikke feil, men det førte også med seg et heldig biprodukt. I England, som et unntak fra trenden ellers i Europa, var det borgerstanden og ikke adelen som skapte de største problemene for kongemakten. James Is nyskapt adel økte setene i Overhuset fra 81 til 128 medlemmer.¹²⁵ James Is sløsing med Kronens eiendommer førte altså til at en ny gruppe nyadelige ble introdusert på den politiske scenen, og denne gruppen hadde et sterkt lojalitetsbånd til kongen. Ett eksempel er George Villiers, hertug av Buckingham, som ble udødeliggjort av Alexandre Dumas' bøker om De tre musketerer.

Akkurat som svenske Karl X og danske Frederik III plasserte James I sine favoritter i sentrale roller i staten, både for sin egen del og for å fryse bort Elizabeth Is gamle råds menn. Underhuset gjennomgikk også forandringer, men utenfor kongemaktens kontroll. Mens kongehuset ble fattigere som følge av sløseri, gjennomgikk resten av England en økonomisk opptur som førte til at stadig flere ressurssterke *gentries* fikk den nødvendige kapitalen som skulle til for å sikre seg en plass i Parlamentet. Underhuset fikk også et kvalitetsløft ved at universitetsutdannelse eller praksis fra rettsvesenet ble vanligere. Resultatet var et større og mer politisk selvbevisst borgerskap som spilte en stadig større rolle i administrasjonen.¹²⁶ Utviklingen førte også til at forholdet mellom den borgerlige embetsstanden og kongens favoritter, og som følge av det til kongen selv, ble mer polarisert.

Det største konfliktområdet mellom James I og Underhuset dreide seg om hvordan statsmakten skulle fordeles mellom konge og parlament. Monarkiet sto sterkt i samfunnet og hadde prerogativer som gjorde at kongen kunne gripe inn i innen- og utenrikspolitikken, men det fantes ingen nedskreven lov eller kontrakt som definerte kongemaktens rammer utover dette.¹²⁷ Konflikter mellom kongemakten og Parlamentet var uunngåelig. En rådende teori fra samtiden handlet om at det fantes fundamentale lover som rådet høyere enn begge instansene. Disse lovene, slik de ble beskrevet av Sir Edward Coke og Sir Francis Bacon, ga ingen av partene noen form for overordnet suverenitet, men ga både Kronen og Parlamentet absolutte rettigheter som ikke kunne ignoreres av motparten.¹²⁸ Juristen og parlamentsmedlemmet

¹²⁴ Smith 1975, s. 144.

¹²⁵ Smith, Alan G.R. *Constitutional Ideas and Parliamentary Developments in England 1603-1625*. Smith, Alan G.R. (ed.). *The Reign of James I & VI*. University of Chicago Press, 1975; s. 169.

¹²⁶ Smith 1975, s. 172.

¹²⁷ Gaunt, Peter. *The English Civil War: A Military History*. I.B. Tauris & Co, New York 2014; s. 20.

¹²⁸ Smith 1975, s. 163-164.

James Whitelocke (1570-1632) forøkte å løse problemet ved å skille mellom det han kalte «Kongen i Parlamentet» og «Kongen utenfor Parlamentet», der *kun* «Kongen i Parlamentet» hadde rett til å skrive ut skatter, lage lover og danne regjering.¹²⁹ Utover det sto «Kongen utenfor Parlamentet» mer eller mindre fritt til å gjøre som han selv ville.

Kronens svakhet gjør seg kanskje mest synlig på lokalt nivå. I Frankrike fantes det et omfattende embetsverk av profesjonelle byråkrater som fikk godt betalt for å administrere riket; den engelske kronen var for fattig til å gjennomføre et liknende system. I stedet for profesjonelle embetsmenn måtte Stuartene basere lokaladministrasjonen på ulønnede frivillige byråkrater, hvorav mange var lensadel med egne interesser, eller fra familier på vei opp i verden, med lite eller ingen byråkratisk erfaring. Lensadelen regjerte sine egne grevskap uten å ta stilling til kongemaktens offentlige politikk, og de borgerlige embetsmennene ble ikke tatt på alvor. Det fantes heller ingen stående hær som kongemakten kunne benytte seg av for å presse lokaladministrasjonen til å utøve kongens vilje, og dette betød at Stuartene hadde liten kontroll over hvordan lokalsamfunnene ble styrt.¹³⁰

Stuartenes gudgitte herskerett

James I var en forkjemper for teorien om «Kongen av Guds nåde» og hevdet selv sin gudgitte herskerrett. Men til tross for denne selvpåståtte retten var James I klar over hvor langt makten hans strakk seg i praksis.¹³¹ Dette kommer tydelig frem ved at James I alltid rådførte seg med Parlamentet i spesielt viktige saker, for så å oppløse det igjen når han ikke lenger trengte dem eller om resultatet ikke ble slik han håpet. Han oppøste sitt første parlament i 1610 fordi de motsatte seg en sammenslåing av England og Skottland; hans andre parlamentet ble samlet i 1614 og varte i åtte uker før det ble oppløst igjen, da det var fullstendig feilslått; det tredje parlamentet ble oppløst da det forsøkte å blande seg inn i James Is planer om å gifte bort kronprinsen til en spansk prinsesse. Bare under James Is fjerde parlament var det antydning til et fungerende samarbeid, men James I døde før samarbeidet kunne bære frukt. I alt regjerte James I i til sammen fjorten år alene uten parlament. Det ga ham muligheten til å regjere eneveldig uten å egentlig bryte forfatningen.

¹²⁹ Smith 1975, s. 161-163.

¹³⁰ Spellman 1998, s. 42.

¹³¹ Smith 1975, s. 162.

James Is eldste levende sønn fulgte ham på tronen som kong Charles I (r. 1625-49). I likhet med sin far trodde han på sin gudgitte rett til å herske, men dro begrepet enda lengre. Om Charles I var mer religiøs enn faren kan kanskje diskuteres, men han opptrådte på en mye mer verdiggjort måte enn det faren hadde hatt for vane å gjøre. For eksempel var Charles Is hoff nøkternt og verdig, der James Is dekadente livstil hadde ført til omfattende kostnader.¹³² En av Charles I viktigste samarbeidspartnere var London-biskopen (erkebiskop fra 1633) William Laud (1573-1645), grunnleggeren av den religiøse retningen kalt laudianisme. Laudianismen var sterkt preget av arminianismen som var en reaksjon mot Jean Calvins predestinasjonslære, som også hadde satt preg på liturgien i Den engelske kirken. Jeg skal ikke ta for meg laudianismen i detalj, i stedet holder det å si at den nye teologien og kirkepolitikken ikke ble godt mottatt av verken moderate anglikanere eller av den hyperortodokse puritanske bevegelsen som var på fremmarsj, som fra før var skeptiske til den etablerte kirken.¹³³ At kongemakten aktivt støttet laudianismen kom av at William Laud var en teologisk og politisk tilhenger av «Kongen av Guds nåde». Regulering og straffeforfølgelse av lekmenn og biskoper som ikke rettet seg etter den nye linjen, ble av mange sett på som et angrep på trosfriheten og et brudd med den kirkepolitiske linjen som kunne spores tilbake til Elizabeth I. Etter Charles Is to første feilslåtte parlamenter forsøkte han å presse ressurssterke privatpersoner til å låne ham penger, såkalte «tvungne lån»,¹³⁴ og han erklærte unntakstilstand og arresterte flere *gentries* som motsatte seg å gi kontribusjon til Kronen. Til tross for arrestasjonene fortsatte mange å nekte, og etter hvert som pengene fortsatte å tørke ut ble Charles I tvunget til å åpne et tredje parlament 1628-29. Dette parlamentet var det mest suksessrike for begge parter, og det er flere grunner til det. En av grunnene er at Parlamentet fikk tid til å sette seg en orden og sette i gang en debatt. Dette resulterte i bedre samarbeid i begge Hus og sammen presenterte de *The Petition of Right*. Dokumentet var en validering og modernisering av *Magna Carta* fra 1215, og forbød kongemakten å fengsle undersåtter uten rett og dom. Charles I gikk med dette. I en annen situasjon kunne man satt spørsmålsteget ved om dette var en symbolhandling for å gjenvinne tillitten blant parlamentarikerne, hadde det ikke vært for at Charles I i etterkant erklærte at Underhuset ikke lenger skulle blande seg inn i rikets anliggende. Argumentet hans var at samarbeidet mellom Kronen og Parlamentet ikke

¹³² Gaunt 2014, s. 26.

¹³³ Bowle 1975, s. 26.

¹³⁴ Gaunt 2014, s. 27.

fungerte og at det var kilden til splid og konflikt; bare kongen alene kunne garantere orden og harmoni.¹³⁵ Charles I regjerte alene uten parlament frem til 1640.

Konge over tre riker

Da Charles I ble konge i 1625 fantes det ennå ikke noe Storbritannia. Charles I var konge i tre riker: Skottland, Irland og England med Wales. Problemet med et slikt konglomerat er at man ikke kan ha en synlig tilstedeværelse alle steder på en gang. Danmark-Norge besto «bare» av to kongeriker med samme religion og svært likt språk og kultur, som sammen gjorde motsetningene mindre tydelige. I Stuartenes konglomerat var det tre språk: Engelsk, gælisk og skotsk; tre religioner: Anglikanere i England, katolikker i Irland og presbyterianere i Skottland; og i motsetning til Norge var det sterke politiske krefter i alle tre landene som knivet om kongens oppmerksomhet. At kongen hovedsakelig befant seg i England mesteparten av tiden ble ikke sett på med blide øyne av verken skotske eller irske adelsmenn (dvs. engelske aristokrater i Irland) som fryktet at England ble favorisert. At Charles I hadde svært lite kjennskap til fødelandet Skottland er en indikasjon på at frykten ikke var helt ubegrunnet. Charles I var på mange måter feil konge i feil tid. Han ble i samtiden beskrevet som hevngjerrig, kompromissløs og paranoid, og han forsøkte aldri å aktivt vinne støtte i parlamentet eller blant befolkningen.¹³⁶ Regjeringsslitasje, av mangel på et bedre ord, hadde satt unionspartnerne på prøve, men Charles I var ingen gallionsfigur som kunne bringe folk og land sammen.

Religion og konflikter i Europa og på hjemmebane

James I hadde etterlatt seg flere uløste problemer som Charles I arvet. Et av dem var at James I aktivt hadde forsøkt å trekke England inn i krigen på kontinentet for å støtte svigersønnen Friedrich av Kurpfalz (r. 1610-23), som også var nominert konge av Böhmen og protestantismens fremste forkjemper. Parlamentet hadde gjort sitt ytterste for å holde riket nøytralt, men det var kongemaktens rett til å avgjøre utenrikspolitikken, også til å erklære krig. England gikk inn i Trettiårskrigen i 1625. James I døde senere samme år, og bare to år senere ble England også trukket med inn i de franske religionskrigene. Charles Is forsøk på å

¹³⁵ Gaunt 2014, s. 28.

¹³⁶ Gaunt 2014, s. 24.

få Parlamentet til å finansiere krigene, førte til at både hans første og andre parlament ble oppløst. Parlamentet hadde tilbudt for små summer og det nektet i tillegg å utbetale kongens andel av tollinntektene. Dette resulterte i at Charles I måtte finansiere krigføringen på annet vis, blant annet gjennom sine ulovlige «tvungne lån». Fra 1629 var England mer eller mindre ute av den europeiske konflikten, men flere skotter var fortsatt engasjerte i egne korps i svenske og franske armeer. Kamperfaringene deres derfra kom senere til å by kongemakten problemer.

I tillegg til å være statsoverhode i sine tre riker var kongen også øverste religiøse leder for Den engelske kirken og *de facto*-leder for Den skotske kirken. Katolikkene i Irland anerkjente ingen slik autoritet utenom paven. James Is forsøk på å slå sammen England og Skottland til ett rike hadde møtt motstand i begge lands parlamenter, og prosjektet var blitt skrinlagt. Charles I hadde en liknende plan for å slå sammen Den engelske og skotske kirken. Den engelske kirken var episkopal, der kongens religiøse overhøyhet ble ivaretatt av biskopene. Den skotske kirken var presbyteriansk og benyttet seg ikke av biskoper i utgangspunktet. James I hadde imidlertid tvunget igjennom en bispeordning i 1584. At de to landene hadde to forskjellige kanoniske tradisjoner var i seg selv ikke et problem, men at de skotske presbyterianerne ikke anerkjente kirkelig hierarki utfordret både erkebiskop William Lauds reformarbeid og Charles I som kirkens overhode. De to forsøkte å reformere Den skotske kirken etter den anglikanske modellen: Bønneboka *The Book of Common Prayer* (1637) var et forsøk på å regulere liturgien, men møtte stor motstand fra skottene, som med sine presbyterianske øyne så bønneboka som pervers. Mange skotter oppfattet reformene som et forsøk på å «anglifisere» Skottland.¹³⁷ Konflikten endte med den såkalte Biskopstriden. Opprøret ble ledet av klanene Campbell og Graham, hvorav flere medlemmer var krigsvante soldater fra den pågående Trettiårskrigen. Charles I sendte en engelsk hær nordover i 1638, men det endte i en blodløs våpenhvile året etter. De skotske presbyterianerne avsatte de skotske biskopene og forbød bønneboka. Krigshandlinger brøt ut igjen i 1640 og endte med et ydmykende nederlag for kongemakten, som måtte finne seg i at den skotske hæren okkuperte Northumberland og Durham som fredsgaranti. Som salt i såret ble Kronen også tvunget til å finansiere okkupasjonsstyrkene.¹³⁸

¹³⁷ Gaunt 2014, s. 33.

¹³⁸ Gaunt 2014, s. 35.

Etter nederlaget var kongemakten på det beste rent formell i Skottland, og i Nord-England hadde den ikke lenger noen innflytelse overhodet. Også i Sør-England var Charles Is stilling sterkt svekket. Feltoget mot skottene hadde ingen støtte blant folket, og siden Parlamentet var blitt holdt utenfor var det også liten støtte å hente der. Engelske og walisiske skattebetalere nektet å betale nye ekstraskatter og truet med opprør. Charles I hadde intet annet valg enn å sammenkalle et nytt parlament i 1640. Parlamentet presenterte omfattende reformforslag og Charles I hadde ikke stort annet valg enn å godta reformene.¹³⁹ Blant annet ble de fleste av Charles Is ministre avskjediget, hvorav William Laud ble fengslet i Tower. I tillegg vedtok Parlamentet at kongen ikke lenger kunne oppløse parlament uten at Parlamentet selv gikk med på det og at det i så fall ikke kunne gå lenger enn tre år mellom hver sammenkomst. Dette var for at Charles I ikke lenger skulle kunne regjere eneveldig slik som tidligere. Innen sommeren 1641 fikk Parlamentet i stand en fredsavtale med de skotske opprørerne og sørget for tilbakeleveringen av de okkuperte områdene. Som en gest fikk også Campbells og Grahams klanhøvdinger tildelt land og titler.

At makten hoppet fra kongen til Parlamentet fikk uforutsette følger. Charles Is guvernør i Irland, Wentworth, var en av Charles Is mange medarbeidere som måtte tre tilbake etter 1640. Wentworth hadde regjert Irland med jernhånd, men etter at han ble kalt tilbake til England oppsto det et maktvakuum. Kongemakten hadde tolerert den katolske majoriteten. Charles I hadde til og med forbedret forholdene for dem, og irene fryktet den anti-katolske retorikken fra puritanerne i Parlamentet. Inspirert av skottene startet irene sitt eget opprør i oktober 1641.¹⁴⁰ Det førte til en ny debatt i Parlamentet: Skikken tilsa at kongen var hærens øverstkommanderende, men flere parlamentarikere motsatte seg at Charles I skulle lede feltoget mot irene. De mest radikale puritanerne i Parlamentet utnyttet situasjonen til å presentere et forslag om å avskaffe alle kongemaktens prerogativer. Dette skapte en kløft innad i Parlamentet som frem til da hadde stått samlet. Mange parlamentarikere så konflikten mellom dem og kongen som overstått. De hadde fått viljen sin, Parlamentet var samlet igjen og den politiske tilstanden var stabil. De verken ønsket eller så behovet for å innskrenke kongemakten ytterligere.¹⁴¹

Av hensyn til relevans vil jeg ikke gå for detaljert inn i Den engelske borgerkrigen, men det er noen ting som er viktig å få med seg. For å sikre stillingen sin som hærfører gjorde Charles I

¹³⁹ Gaunt 2014, s. 36.

¹⁴⁰ Gaunt 2014, s. 26-27.

¹⁴¹ Gaunt 2014, s. 38-40.

en hestehandel med den puritanske fraksjonen i Parlamentet, som endte med at biskopene ble svekket og ekskludert fra Overhuset. Dette førte til opptøyer i London og Westminster i desember 1642. Under kaoset som fulgte overreagerte Charles I og forsøkte å arrestere sine største politiske motstandere, men på grunn av opptøyene hadde de allerede flyktet fra London.¹⁴² Hendelsen ble av Parlamentet sett på som et brudd med *The Petition of Right* og et forsøk på å gjeninnføre eneveldet. Krigshandlingene begynte for alvor sommeren 1643 og samme år gikk også det skotske parlamentet med på de engelske parlamentariskernes side. Charles I ble tatt i fange av skotske styrker i 1645 og gitt over til engelskmennene. Fra 1647 satt han i fangenskap på Isle of Wight, frem til vinteren 1648 da han ble brakt tilbake til London for stilles for riksrett. Han ble dømt til døden for forræderi og henrettet 30. januar 1649.

Den engelske historikeren John E. Bowle navngir kongens bøddelem som Gregory Brandon,¹⁴³ men vi vet at flere andre navngitte bøddler nektet å påta seg oppgaven til tross for en sum på 200 pund, i frykt for å bli en målskive for rojalistene. Vi kan ikke vite for sikkert at det var Brandon, eller om det var hans ekte navn. Det interessante er at bøddelem ikke uttalte ordene «Behold the traitors head!» slik som tradisjonen tilsa etter slike henrettelser, som kan bety at bøddelem eller arbeidsgiverne hans hadde sympati for Charles I. Borgerkrigen endte heller ikke der. Skottene hadde skiftet side i 1647, etterfulgt av pro-rojalistiske opprør i England og Wales utover 1648. Disse var blitt slått ned av parlamentarikerne, men etter henrettelsen våknet de til liv igjen, noe som betyr at Charles I, eller i det minste monarkiet som institusjon, fortsatt hadde stor støtte i befolkningen. Henrettelsen markerte overgangen til den kortlevde engelske republikken, The Commonwealth of England. Monarkiet ble gjeninnført i 1660.

Den engelske modellen oppsummert

«Proto-eneveldet» i England var i stor grad basert på kongenes frihet til å handle uten å rådføre seg med Parlamentet. Et unntak var skattespørsmål og spesielt den andelen av finansene som tilfalt kongehuset. Kongen måtte derfor forhandle med Parlamentet om kongehusets budsjetter, og utover 1600-tallet om bevilgninger til å føre kongens kriger. I teorien kunne altså kongemakten regjert effektivt alene dersom den kunne finansiere seg selv og ikke trengte å be Parlamentet om penger. Tudor-monarkene hadde opparbeidet seg flere

¹⁴² Gaunt 2014, s. 41.

¹⁴³ Bowle 1975, s. 333.

gods og verdier etter avviklingen av klostre og tilbakekallinger av land og titler. Dette ga dem en økonomisk buffer som gjorde dem mindre avhengige av Parlamentet. Stuart-kongenes pengebruk, ekstravagante gaver til favoritter og støttespillere og salg og pantsetting av krongods, gjorde at kongemakten ikke lenger hadde muligheten å basere maktgrunnet på selvfinansiering. Fra James I og utover begynte kongemakten å styrke seg ideologisk. I *The True Law of Free Monarchies* (1598) argumenterer James I for «Kongen av Guds nåde» og kongers herskerrett, og i *Basilikon Doron* (1599) beskrev han hvordan en ideell konge skulle se seg. Spirituell støtte fra menn som William Laud og resten av den engelske geistligheten styrket Kronens religiøse og ideologiske funksjoner, men egnet seg dårlig politisk, blant annet på grunn av trosforskjellene i de tre britiske landene.

Stuart-monarkiets kjennemerke er at de oppløste Parlamentet over lengre perioder, noe som tillot dem å regjere fritt. Jurister og parlamentarikere som Sir Edward Coke, Sir Francis Bacon og James Whitelocke forsøkte å definere maktforholdet mellom kongemakten og Parlamentet, men det fantes ingen juridiske bindende ordlyd som løste denne problematikken. Whitelockes to begreper, «Kongen i Parlament» og «Kongen utenfor Parlament», tillot James I og Charles I å regjere alene, men ikke å utskrive skatter eller å lage lover uten Parlamentets deltakelse. Parlamentet ble dermed innkalt når kongen trengte bevilgninger eller ville gjennomføre reformer, for så å bli oppløst igjen når saken(e) var avsluttet.

5.2 DEN SVENSKE MODELLEN

Arverett til den danske og norske tronen var en forutsetning for å kunne innføre en eneveldig forfatningsordning. Imidlertid var det ikke slik at arveretten i seg selv ledet til eneveldet. De fleste fyrstestater i Europa hadde arvelige troner i 1660 og flere av dem uten en suveren statsforfatning. For eksempel var Frederik III suveren arvefyrste i hertugdømmene før han ble Danmark-Norges første enevoldskonge, men var likevel fortsatt bunden av de slesvigske stendene.¹⁴⁴ Kongeriket Sverige var i likhet med Danmark et riksrådsstyrt valgkongedømme etter frigjøringen fra Kalmarunionen. Forskjellen mellom de to nabolandene var at der danskene undergikk et drastisk regimeskift over natten, undergikk Sverige en gradvis overgang fra riksråd til en tidlig parlamentarisk statsforfatning med en sterk kongemakt på

¹⁴⁴ Fridericia 1894, s. 529.

toppen. Samarbeid mellom konge og stendene var en essensiell del av den svenske modellen, og var inspirasjonskilden til den forfatningsordningen som de danske stendene håpet på i 1660, og som de norske stendene ba om.

Vasa-kongene

Sverige hadde i likhet med Norge vært underlagt Danmark i Kalmarunionen siden 1397. Kalmarkongene tok i bruk sine egne danske adelsmenn som lensherrer og riksembetsmenn i Sverige. Dette førte til at den svenske adelen, som selv krevde disse posisjonene, mistet respekten for kongemakten. Den svenske adelen valgte derfor populistiske «anti-konger» med jevne mellomrom, i opposisjon mot det danske styret. Opprørerne hadde folkelig støtte og det la seg et skille mellom hva som var nært og svensk og fremmed og dansk. Det er denne «svenskheten» Paul Douglas Lockhart refererer til som «proto-nasjonalisme» i *Sweden in the Seventeenth Century* (2002).¹⁴⁵ Det største samlingspunktet for motstanden mot Danmark var Sture-slekten fra «det frie Dalarna». Stockholm-massakren 7.-10. november 1520 brakk ryggraden til Sture-slekten, og i deres sted sto unge Gustav Eriksson Vasa frem som ny frontfigur for opposisjonen mot danskestyret. I 1521 ble han av den svenske adelen valgt til *riksföreståndare* og i 1523 til svensk konge som Gustav I (r. 1523-60). Dette var mulig fordi den danske adelen på dette tidspunktet nylig hadde avsatt kong Christian II, og hans etterfølger var mindre villig til å opprettholde unionen med våpenmakt.¹⁴⁶

Som leder for den svenske opposisjonen hadde Gustav Vasa spilt på svenskernes motstand mot maktsentraliseringen til København. Som konge var det derimot han selv som var sentralmakten i Sverige. Hard og regelmessig beskatning førte til tre bondereisninger i perioden 1524-31.¹⁴⁷ Dackefeiden (1542-43) var den eneste umiddelbare trusselen mot sentraliseringspolitikken til Gustav Vasa og var den største utfordringen han sto ovenfor i sin regjeringstid. Etter Nils Dackes død var opposisjonen knust og kongemakten sto enda sterkere enn før. Under stendermøtet i Västerås 1544 avskaffet stendene kongevalgene og gjorde Sverige til et arvekongedømme i Vasa-slekten, og Gustav Vasa hadde lyktes tjue år ved makten det dansk kongene fortsatt trengte 120 år på å gjennomføre. Dackefeiden hadde kostet staten til sammen fem års skatteinntekter, men opprøret hadde også brakt med seg viktige

¹⁴⁵ Lockhart, Paul Douglas. *Sweden in the Seventeenth Century*. Palgrave, 2004; s. 5-6.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Lockhart 2004, s. 6-7.

lærdommer: Det hadde vist Gustav Vasa at det fantes stridsdyktige menn rundt om i distriktene. Dyre kompanier med leiesoldater kunne dermed oppløses til fordel for en stående hær av rekrutterte svenske soldater, flere av dem bønder som tidligere hadde slåss for Nils Dacke. Tidligere opprørsmenn ble også hyret som assistenter til fogdene.¹⁴⁸

Västerås-møtet var første gang at sogneprester var blitt invitert til å delta i en stenderforsamling, og sogneprestene kom til å spille en viktig rolle i Vasa-Sverige. Gustav Vasa innså hvor stor innflytelse sogneprestene hadde over sine lokalsamfunn rundt om i distriktene.¹⁴⁹ Deres lokalkunnskaper og bekjentskaper gjorde dem til de perfekte mellommennene til å videreformidle politisk diskusjon mellom kongemakten og lokalsamfunnene.¹⁵⁰ Denne kontakten ble enda viktigere i det følgende århundret. 1600-tallets Sverige var det som mange historikere og sosiologer kaller for en «low-pressure-zone».¹⁵¹ Til tross for ryggbrekkende skatter og like tung konskripsjon, bar bøndene byrdene med fatning, og presteskapet hadde mye av æren for dette. Prestene var kontakten mellom landsbyene og resten av omverdenen; de forklarte hjorden hvorfor kongen la så tunge byrder på dem og oppfordret til troskap og patriotisme, og på denne måten bidro til å forhindre nye opptøyer. Denne kontakten var hjulpet av at den svenske statskirken var blant de best utviklede kirkeorganisasjonene i Europa og derfor var i stand til å påta seg slike oppgaver.¹⁵²

Gustav Vasas genistrek, som også la linjen for hans etterfølgere, var et nært samarbeid med stendene. Jeg har valgt å kalle dette organisatoriske forholdet mellom kongemakt og stender for «stenderkonstitusjonalisme». Samarbeidet hadde sine fordeler. Det kanskje mest utslagsgivende var at riksrådets autoritet ble sterkt svekket i tråd med at stenderforsamlingen ble mer inkludert i politikken. Mens det danske riksrådet hadde midlene til å begrense kongemakten, gikk det svenske riksrådet gradvis over til å bli et mer rådgivende organ med begrenset makt.¹⁵³ Gustav Vasa svekket høyadelen ytterligere ved å innsette tyskere i viktige administrative stillinger, blant annet kansler- og riksmarskembetene, i tillegg til seter i selve riksrådet.¹⁵⁴ Frederik III hadde ikke den samme innstillingsretten, men promoterte sterkt for sine tyske favoritter som han hadde med seg fra Bremen og hertugdømmene. På lokalt plan forsvant lagtingene både som juridisk instans og politisk arena, mens herredstingene ble tatt i

¹⁴⁸ Larsson, Lars-Olof. *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?*. Bokförlaget Prisma, Stockholm 2002; s. 273.

¹⁴⁹ Larsson 2002, s. 271-272.

¹⁵⁰ Larsson 2002, s. 279-280.

¹⁵¹ Lockhart 2004, s. 84.

¹⁵² Lockhart 2004, s. 88-89.

¹⁵³ Lockhart 2004, s. 7-8.

¹⁵⁴ Larsson 2002, s. 216-217; 276-277.

bruk systematisk av kongemakten for å skape dialog med lokalsamfunnet. Herredstingene fikk i tillegg ta del i gjøremål som å skrive ut skatter og soldater.¹⁵⁵ Kongemaktens viktigste oppgave var derfor å overtale eller manipulere stenderforsamlingen, kalt Riksdag fra 1561, til å vedkjenne seg kongens politikk. Samarbeidet mellom kongemakten og stendene ga også illusjonen av at kongen regjerte *sammen med* stendene og dette legitimerte kongenes reformarbeid på en helt annen måte enn om kongemakten hadde utarbeidet dem alene.¹⁵⁶ Stenderkonstitusjonalisme basert på den svenske modellen var det som det danske og det norske borgerskapet så for seg i 1660-61.

Stendene under den svenske maktstaten

I likhet med standsfellene i Danmark var den svenske adelen sterk, men i Sverige var den også i vekst. I 1625 ble det vedtatt at det skulle etableres et eget kammer for adelens representanter i Riksdagen – *Riddarhuset*. 243 nyadelige fra borgerskapet fikk plass i Riddarhuset i perioden 1640-49, og innen 1650 var nær halvparten av alle svenske adelsmenn fra slike såkalte «nye familier».¹⁵⁷ Under Gustav II Adolf ble Riddarhuset delt inn i tre klasser: Øverst sto den titulerte lensadelen, deretter den utitulerte ridderadelen og embetsadelen og nederst sto den menige adelen.¹⁵⁸ Denne inndelingen var ikke uproblematisk. Den førte til konstitusjonelle problemer ettersom hver klasse i Riddarhuset bare telte én stemme uavhengig av antall medlemmer. Det var derfor umulig for den menige adelen å få gjennomslag for deres politikk så lenge to øvrige klassene sto samlet imot dem.¹⁵⁹ Konfliktene dreide seg oftest om høyadelens foregangsrett til len og riksembeter, akkurat som i Danmark. Adelens respons under oppløpet mot stenderforsamlingen i København 1660 var blitt hemmet av at menig-adelen i stor grad støttet forslag som ville begrense riksrådsadelen og gjøre dem mer likeverdige. Det ble ingen tvistemål av denne sorten i Sverige og det kan ha å gjøre med at 1600-tallet var gullalderen for svensk aristokrati. Reformen fra 1612 hadde gitt adelen foregangsrett til alle sentrale og lokale administrasjonsstillinger. I tillegg hadde femti år med kriger og konflikter i utlandet brakt med seg mye velstand og prestisje til aristokratets

¹⁵⁵ Larsson 2002, s. 279.

¹⁵⁶ Lockhart 2004, s. 8.

¹⁵⁷ Lockhart 2004, s. 80-81.

¹⁵⁸ <https://www.riddarhuset.se/adeln-nu-och-da/adelns-historia/>
Riddarhusets offisielle hjemmeside. Besøkt 16.11.2016, kl 11.30.

¹⁵⁹ Lockhart 2004, s. 81.

eventyrere.¹⁶⁰ Flere lavadelige hadde på denne måten fått anledningen til å hevde seg i statens tjeneste på lik linje med de høyadelige, og dette førte til en mye sunnere gruppeinteraksjon dem imellom enn det som var tilfellet i Danmark.

Til forskjell fra danske bønder hadde svenskene arenaer hvor de kunne gi uttrykk for deres motstand mot høy beskatning og konskripsjon, både på lokalt plan gjennom herredstingene og på nasjonalt plan gjennom bondestandens seter i Riksdagen, ofte med sympati fra geistligheten. Man skal ikke undervurdere de svenske bøndenes muligheter for å gjøre seg hørt, selv om det kan diskuteres hvor effektive bøndenes klagemål i Riksdagen egentlig var. Den finske rettshistorikeren Heikki Ylikangas beskriver forholdet mellom bønder og maktstat at store deler av bondebefolkningen støttet maktstaten ut ifra ideen om at den beskyttet dem mot overgrep fra adel og embetsverk.¹⁶¹ I den sammenheng er det fristende å tro at bøndene aksepterte byrdene sine som et nødvendig onde i bytte mot fred og sosial sikkerhet. Dette ville i så fall passe godt overens med tesen om Sverige som en «low-pressure-zone». Bøndene i Sverige var i tillegg bemerkelsesverdig frie. De fleste bønder var fortsatt leilendinger, men de hadde likevel rett til å flytte og finne seg nye mestere dersom de ikke var fornøyd med godseieren. Bøndenes rettigheter var dessuten beskyttet ved lov, og bøndene kunne trekke godseierne for retten dersom de misbrakte sin posisjon. Bøndene var i tillegg representert i Riksdagen noe som ga dem en stemme i politikken.¹⁶²

Sveriges krigføringer og andre konflikter på kontinentet var av stor betydningen for svensk bergverksindustri, trelast og andre næringer, som fylte lommene til det svenske borgerskapet. Også mange bønder tjente på dette, hovedsakelig jernsmeltere og bønder som bearbeidet tjære. Borgerskapet var politisk aktivt, og hadde de samme forutsetningene til å ta del i administrasjonen som det danske og norske borgerskapet fikk etter 1660. I den svenske mentaliteten var alle svensker frie og like under lovene. Samfunnet var hierarkisk bygd opp med befolkningen inndelt i stender, akkurat som i Danmark og de fleste andre europeiske land på den tiden, men det som gjør at Sverige skiller seg ut er at stendene ikke var lukkede grupper, men tillot rekruttering nedenfra.¹⁶³ Det betyr at det svenske samfunnet i stor grad var tilpasset sosial mobilitet, noe den betydelige andelen av aristokrater med borgerlig bakgrunn vitner om. Det samme kan også sies om geistlighetens besetning: I likhet med Norge besto det

¹⁶⁰ Lockhart 2004, s. 80.

¹⁶¹ Kujala, Antti. *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630-1713*. SKS/Finnish Literature Society, Helsinki 2003; s. 19.

¹⁶² Upton, A.F. *Sweden*. Miller, John (ed.). *Absolutism in Seventeenth Century Europe* (1990); s. 101.

¹⁶³ Miller 1990, s. 103.

svenske presteskapet av prestedynastier hvor kallet gjerne fulgte fra far til sønn, men i motsetning til Norge, der prestene rekrutterte fra borgerstanden, hentet den svenske geistligheten nye prestekandidater fra bondestanden rundt om i de lokale sognene.¹⁶⁴

Til tross for at den svenske sentralmakten i stor grad benyttet seg av lokalpolitiske arenaer, slik som herredstingene, satset den lite på lokaleelitene i byene og satte i stedet inn sine egne utnevnte embetsmenn. I utgangspunktet skulle man tro at denne ordningen må ha blitt oppfattet som fremmedgjørende, men kongemakten hadde nært oppsyn med sine tjenestemenn og nølte ikke med å disiplinere eller sparke dem som misbrukte embetet eller skapte misnøye, om det så var i byene eller på landsbygda.¹⁶⁵ Dette bidro til at det var relativt få konflikter mellom embetsmennene og lokalbefolkningen.

Karolinerkongene

Det som definitivt skilte den svenske adelen fra den danske var holdninger. Jeg har tidligere beskrevet hvordan det danske riksrådet utnyttet situasjonen i 1648 til å drastisk redusere kongemakten. Den svenske adelen hadde flere muligheter til å gjøre det samme, først under dronning Kristinas regentstyre da hun ennå var mindreårig, deretter ved valget av Karl X Gustav og til slutt regentstyre for den mindreårige Karl XI (r. 1660-97). Men adelen gjorde det ikke. I følge Lockhart er årsaken til dette at den svenske adelen selv så seg som statstjenestemenn og at det ikke nødvendigvis var paradoksalt å promotere maktstatens interesser samtidig som man vernet om sine adelige privilegier.¹⁶⁶ Med utgangspunkt i omstendighetene rundt 1648-håndfestningen er det rimelig å anta at danskene var langt fra like pragmatiske. Statstjenesteadelen var også en medvirkende årsak til at dronning Kristinas abdikasjon ikke skapte noen dyp politisk krise; Riksdagen gikk lydige med på Kristinas forslag til tronfølger, hennes fetter pfalzgreven Karl (X) Gustav.

Karl X var ingen dårlig tronkandidat. Han hadde tjent under Torstensson i 1642 og deretter ledet felttog i Tyskland fra 1648. Han delte flere av sin onkel Gustav II Adolfs kvaliteter og var velutdannet innen teologi, språk og retorikk.¹⁶⁷ På overflaten kan det se ut til at Karl X hadde ambisjonene til å innføre personlig enevelde i Sverige: Han var godt bekjent med

¹⁶⁴ Miller 1990, s. 102.

¹⁶⁵ Lockhart 2004, s. 82.

¹⁶⁶ Lockhart 2004, s. 81-82.

¹⁶⁷ Lockhart 2004, s. 91-92.

verkene til den franske statsfilosofen Jean Bodin, og etter Gustav II Adolfs mektige kansler, Axel Oxenstierna, døde i 1656 unnlot han å utnevne en ny kansler. Også andre stillinger ble stående tomme. Karl X konsulterte sjeldent riksrådet eller Riksdagen, men handlet i stedet på eget initiativ. Det man derimot skal ta med i beregningene er at Karl X gjennom de fleste årene av sin korte regjeringstid befant seg i felten og ikke i Stockholm. Han møtte riktig nok sjeldent riksrådet, men var ofte i samtale med rådsmedlemmer og oppmuntret til debatt og diskusjoner. Skal vi tro Michael Roberts var Karl X den svenske kongen som var mest politisk selvbevisst i sitt forhold med riksrådet, og det er antydning til lite eller ingen fraksjonering i riksrådet og i Riksdagen under hans regjeringstid.¹⁶⁸ Sann sett var Karl X selve kronksempelen på en sterk monark: Han fikk det slik han ville uten å måtte ty til makt.

Da Karl X døde uventet i 1660, var ikke sønnen Karl XI mer enn fem år gammel, noe som betød at Sverige for annen gang på 30 år ble satt under et formynderstyre. Forrige gang var fra 1634 da Gustav II Adolfs datter, dronning Kristina, fortsatt var for ung til å regjere alene. Den gangen hadde Oxenstierna presentert Regjeringsformen av 1634, som i praksis ga riksrådet den utøvende makten mens dronningen var mindreårig. Regjeringsformen konstaterte at kongemakten var rådende, men ikke absolutt; men det var uklart hvorvidt ordningen var bindene ettersom den var blitt innført under en formynderregjering uten monarkens godkjenning.¹⁶⁹ På 1670-tallet forsøkte riksrådet å lovfeste den posisjonen de hadde i henhold til Regjeringsformen av 1643, som de sto i fare for å miste når Karl XI ble myndig. Riksrådet nektet å gå med på dette.¹⁷⁰ Å legge restriksjoner på en formynderregjering var én ting, men de var ikke innstilte på å begrense selve kongemakten, noe som vitner om at stendene så betydningen av deres samarbeid med kongemakten.

Den svenske modellen i praksis

Administrativt var stormakt-Sverige i en vanskelig posisjon. De svenske kjerneområdene, Finland, Baltikum og de svenske områdene i Tyskland utgjorde et stort landareal, men med svært beskjedne befolkning. For å forvalte ressursene på best mulig måte ble det i 1634 vedtatt en effektivisering av forvaltningsorganene. Resultatet ble et kollegiesystem som senere ble inspirasjonskilden til tilsvarende organer i Danmark-Norge og i Russland. Det

¹⁶⁸ Lockhart 2004, s. 101-103.

¹⁶⁹ Miller 1990, s. 107.

¹⁷⁰ Miller 1990, s. 111-113.

svenske kollegiesystemet gikk ut på at hver forvaltningsorden ble administrert av et kollegium som igjen hadde en overordnet rådsman som gikk mellom kollegiet og de besluttende organene i Riksdagen og hos kongen. I Danmark ble det besluttende organet kalt Statskollegiet eller «geheimkonseilet».

Sammenliknet med dagens parlamentarisme var ikke Riksdagen stort mer enn et forum for politisk diskusjon. Men det var ikke et åpent forum; Riksdagen ble bare sammenkalt når «kongen trengte rådgivning». Et særtilfelle var formynderstyret mens Karl XI ennå var mindreårig. I de årene møttes stendene for å diskutere politiske spørsmål og ministre og råds menn ble kalt inn til Riksdagen for å svare for seg i saker som de fant tvilsomme.¹⁷¹ Stendene ga frivillig makten tilbake til kongen da han ble myndig. Samfunnet var bygget på et samfunnhierarkisk forhold mellom allmue og adelen. Selv om det kan virke selvmotsigende ga forholdet bøndene stor innflytelse i det politiske spillet; å behandle leilendingene sine godt var et adelig ideal, og det var allerede den gang en dårlig og kortsiktig politikk å legge for mange byrder på bøndene - da ville det ikke vært mer å hente senere.¹⁷² Bondestandens representanter i Riksdagen var valgt i sine hjemso gn, og kongemakten involverte seg aldri i disse valgene. Karl XI selv skal ha uttalt at man ikke kunne nekte bøndene å fremlegge klagemål i Riksdagen.¹⁷³

Det oppsto en tvistesak i Riksdagen i 1671-72. Riksrådet hadde utstedt et dekret som ville styrke adelens rett til å disiplinere leilendingene sine (*gårdsrätt*). Ikke overraskende stilte bondestanden seg imot dette og fikk med seg borgerstanden og geistligheten. Riksdagen fungerte slik at hver stand utgjorde én stemme og flertallet avgjorde resultatet.¹⁷⁴

Understendene hadde majoriteten av stemmene, men krevde likevel at dekretet skulle presenteres for kongen og la ham ta stilling til saken. Det endte i understendenes favør. Motivasjon var hvordan kongemakt og stender hadde gått sammen for å nedkjempe aristokratiet i Danmark i 1660, og behandlingen av tvistemålet var en klarmelding til Karl XI at understendene var rede til å innlede videre samarbeid med ham. Hendelsen hadde utspilt seg ved Riddarhusets tipunktsforslag til Karl XIs kongeed (*Konungaförsäkran*). Forslaget inneholdt forslag som ville ha styrket adelen, men var kontroversiell også innad i Riddarhuset. Riksrådet hadde for eksempel ikke laget et eget utkast for dem som *ikke* ville begrense

¹⁷¹ Upton, A.F. *Charles XI and Swedish Absolutism*. Cambridge University Press, Cambridge 1998; s. 12-13.

¹⁷² Kujala. Side 29-30.

¹⁷³ Upton 1998, s. 4.

¹⁷⁴ Upton 1998, s. 31-32.

kongemakten. Understendenes veto mot adelens forslag førte til at adelen forsøkte å omgå Riksdagen og riksrådet ved å appellere direkte til kongen, som avslo blankt.¹⁷⁵

Eksempelen ovenfor vitner om hvordan understendene kunne legge hindringer i veien for adelen til tross for at denne gruppen dominerte politikken og administrasjonen. Det forteller oss også om den tillitten stendene hadde til kongemakten. Den samtidige engelske juristen James Whitelocke, som beskrev forholdet som «Kongen i Parlamentet» og «Kongen utenfor Parlamentet», kan også benyttes om forholdene i Sverige. I følge Whitelocke var det «Kongen i Parlamentet» som hadde den legitime makten, det var bare i samspill med stendene at kongemakten kunne utstedt lover og skatter. «Kongen utenfor Parlamentet» kunne derimot regjere fritt og uinnskrenket, så lenge han ikke trampet på stendenes tradisjonelle rettigheter. For eksempel var Karl Xs viktigste maktmiddel at han ikke benyttet seg av riksrådet eller Riksdagen, altså «Kongen utenfor Parlamentet». Det samme gjelder for Karl XI under situasjonen i 1672, da begge parter tok kontakt med kongen utenfor Riksdagen og hans ord var endelig.

Den svenske modellen oppsummert

Den svenske Riksdagen kan minne om samtidens engelske parlament på flere måter. Den svenske adelen hadde stor innflytelse over politikken, men understendene var i stand til å utfordre Riddarhuset dersom adelen truet deres interesser, på samme måte som Underhuset i England. Kongen hadde likevel siste ord i nært alle saker, noe som innebærer at det i teorien ikke fantes særlig behov for å innføre en eneveldig statsform. I Sverige ble det forventet at kongen skulle avlegge en kongeed, også ved og etter innføringen av eneveldet i 1680 (med unntak av Karl XII som avsto fra å avlegge eden). Kongeenedene var av generell karakter, for eksempel stadfestet Karl XI's ed at han skulle regjere etter råd fra riksrådet og med Riksdagens kjennskap og velsignelse.¹⁷⁶ Kongeeneden kan minne om den danske håndfestningen, men var mer symbolsk.

Det svenske samfunnet var svært tilpasset sosial mobilitet, og alle stendene ble representert politisk. På lokalt nivå bidro deltakelse gjennom herredstingene og prestegjeringer til å holde lokalsamfunnene rolige og stabile. Fraværet av indre konflikter bidro igjen til at den svenske

¹⁷⁵ Upton 1998, s. 16-17.

¹⁷⁶ Upton 1998, s. 17.

staten kunne utnytte ressursene svært effektivt, deriblant også menneskekraft. Karl XIIs sønn, Karl XII (r. 1697-1718) viste hvordan disse ressursene kunne utnyttes under en autoritær kongemakt. I 1719 ble eneveldet avløst av «Frihetstiden», hvor Riksdagen og riksrådet drastisk svekket kongemakten, og mer eller mindre tok over statsforvaltningen. Dette varte til eneveldet ble gjeninnført i 1772 da Gustav III kuppet makten.

5.3 DEN PRØYSSISKE MODELLEN

Trettiårskrigen hadde ført til massiv økonomisk tilbakegang i de tyske landskapene øst for Elben. Krigshandlinger og interne bondeopprør hadde ført til en omfattende mangel på arbeidskraft. For flere østtyske fyrstedømmer ble eneveldet et nødvendig maktredskap for å stoppe bøndenes bevegelsesfrihet i en tid med økonomisk depresjon og lenke dem til adelens gods. Men eneveldet tjente også en annen funksjon: Det bidro til å beskytte aristokratiet mot deres utenlandske rivaler. Militærrevolusjonene på midten av 1500-tallet hadde økt farene for invasjoner vestfra. Både Sverige og Østerrike hadde ambisjoner i det østlige Europa. For at de ikke skulle bli overkjørt av de større og bedre organiserte vestlige armeene måtte det østeuropeiske aristokratiet underlegge seg en styrket sentralmakt som var bedre rustet til å organisere et nasjonalt forsvar.¹⁷⁷ Svenskene beviste behovet for organisert statelig forsvar på 1600-tallet da de kom seirende ut av kriger mot Polen, Russland, Sachsen, Böhmen og Preussen, og svenskene kom til å utspille en viktig rolle i etableringen av Europas kanskje mest militariserte kongedømme.

Hohenzollern-konglomeratet

I 1415 ble Friedrich von Hohenzollern den første brandenburgske markgreven av det dynastiet, samtidig som han også ble utnevnt til kurfyrste for sin militære støtte til keiser Sigismund. Friedrichs etterfølgere måtte kjempe for kontrollen i markgrevskapet. Hanseatene hadde en håndfull frie byer i markgrevskapet som måtte nedkjempes, og innen 1500 var alle frie byer underlagt kurfyrsten.¹⁷⁸ Avskaffelsen av byenes gamle friheter styrket den lokale adelen som fikk økt kontroll over handel og produksjon. Uten et sterkt borgerskap i byene

¹⁷⁷ Anderson 1974, s. 198.

¹⁷⁸ Anderson 1974, s. 237.

klarte adelen å monopolisere administrasjonen og rettsvesenet. Adelen dominerte stenderforsamlingen og nedla veto mot ethvert forsøk fra kurfyrsten til å etablere en permanent hærstyrke eller å hevde seg i utenrikspolitikken. Reformasjonstidens Brandenburg er et prakt eksempelpå en *Ständestaat* – stenderstat – hvor stendene sto sterkt og fyrstemakten sto svakt.¹⁷⁹

Etter oppløsningen av den teutonske ridderordenen ble en sidegren av Hohenzollern-familien plassert på tronen i det nyetablerte hertugdømmet Øst-Preussen. De gamle ordensridderne ble en del av jordeiereliten, og etter at en bondereisning mot det nye regimet ble slått ned, ble de tidligere frie leilendingene enten kastet ut fra godsene eller direkte underlagt godseierne.¹⁸⁰ Hertugdømmet var stort i areal, men hertugen hadde bare begrenset innflytelse i sitt eget domene. De prøyssiske stendene hadde større privilegier enn tilsvarende institusjoner ellers i Tyskland, med rett til på utpeke kandidater til juridiske og administrative stillinger, og dersom de mente at deres rettigheter var truet hadde de rett til å appellere direkte til hertugens føydalherre, kongen av Polen.

I 1614 vant Brandenburg de vesttyske landskapene Kleven og Mark etter Den jülske arvefølgekrigen (1609-1614). Begge områder som i motsetning til Brandenburg hadde stor og urbanisert befolkning og god industri.¹⁸¹ Fire år senere arvet kurfyrsten av Brandenburg det prøyssiske hertugdømmet, og etter Trettiårskrigen fikk han kontrollen over de østlige delene av Pommern. På få år hadde kurfyrstens landområder vokst til ugjenkjennelig størrelse, men dette konglomeratet av hertugdømmer og grevskaper var både strategisk sårbart og fullstendig politisk ubeslektet. De tre kjerneområdene Brandenburg, Øst-Preussen og Kleven-Mark var avskilt av landmasser utenfor kurfyrstens kontroll, som gjorde det vanskelig å administrere og forsvare dem. Brandenburg var en del av Det tyskromerske imperiet og var formelt underlagt Habsburger-keiseren i Wien, mens Øst-Preussen var en vasallstat underlagt Polen. Dette satte kurfyrsten i en ugunstig posisjon hvor han sverget lojalitet til to forskjellige føydalherrer.

I 1657 ble Øst-Preussen selvstendig fra Polen som belønning for kurfyrsten Friedrich Wilhelms (r. 1640-88) hjelp under Den første nordiske krig (1656-60) og dermed ble interessekonflikten løst. At Øst-Preussen ble selvstendig gjorde at Friedrich Wilhelm kunne stramme grepet rundt de prøyssiske stendene, som ikke lenger kunne vente hjelp fra den

¹⁷⁹ Anderson 1974, s. 238.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Miller 1990, s. 128-129.

polske kongen. I 1701 ble Friedrich I (r. 1688/1701-13) opphøyd til konge, selv om han av politiske årsaker ikke fikk kalle seg konge av Preussen. «Prøyssernes konge» var en tittel som allerede var i bruk av den polske kongen, og det var heller ikke i Habsburgernes interesse at det fantes noe mer enn et *de facto*-kongedømme i imperiet, til tross for at det var keiseren selv som hadde gjort Friedrich I til konge.

Eneveldets innføring og forfatningsreformer

Brandenburg-Preussen hadde kjempet på protestantenes side under Trettiårskrigen, men før det lå Hohenzollern-konglomeratet i krig med Sverige under deres felttog i Polen. Kurfyrsten Georg Wilhelm (1619-40) forsøkte å holde seg nøytral i konflikten, men etter at Gustav II Adolf brakte Sverige med seg inn i krigen i Tyskland, ble han presset til å alliere seg med svenskene som fulgte opp med å okkupere store deler av Brandenburg. Etter at svenskene fikk Vest-Pommern i fredsforhandlingene i 1648, ble Sverige Brandenburg-Preussens nærmeste nabo. Dette og Sveriges interesser langs Østersjøen utgjorde en reell sikkerhetsrisiko. Kurfyrsten Friedrich Wilhelm var utdannet i Nederlandene og hadde gjort seg godt kjent med Justus Lipsius og ny-stoisismen.¹⁸² Etter han overtok tronen forsøkte han å emulere den nederlandske statsmodellen da han returnerte hjem, men på grunn av geografien og fraværet av en økonomi som forutsatte et slikt statsapparat var det vanskelig og tidkrevende å gjennomføre reformer.¹⁸³ På den lyse siden opplevde Friedrich Wilhelm at svenskernes okkupasjon hadde ført til at den brandenburgske stenderformalingen hadde blitt fullstendig tilsidesatt, uten at nye institusjoner tok over dets funksjoner.¹⁸⁴

I 1653 inngikk Friedrich Wilhelm og adelen en pakt der stendene lovet å subsidiere opprettholdelsen av en permanent hærstyrke i bytte mot at adelen ble en stengt gruppe og brandenburgske bønder livegne under dem.¹⁸⁵ De prøyssiske stendene som hadde basert sine friheter på støtten fra den polske kongen mistet det meste av sin betydning etter at Øst-Preussen ble selvstendig i 1657. Bare borgerstanden i Königsberg (dagens Kaliningrad) gjorde åpen motstand, men ble raskt slått ned. Lederne for opprøret ble arrestert og borgerstanden i byen pålagt en kollektiv straffeskatt. Stendene i Kleven-Mark så seg nødt til å

¹⁸² Clark, Christopher. *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947*. Harvard University Press, Cambridge (Ma) 2006; s. 40-41.

¹⁸³ Miller 1990, s. 131-133.

¹⁸⁴ Anderson 1974, s. 240.

¹⁸⁵ Anderson 1974, s. 240-241.

godta at fyrsten tok seg til rette og begynte å skrive ut soldater og utnevne stillinger alene uten rådslåing.¹⁸⁶

I perioden 1665-70 ble det etablert et generalkrigskommissariat for å håndtere militære affærer, men tok etterhvert over flere og flere ansvarsområder, helt til kommissariatet ved utbruddet av Den fransk-nederlandske krigen (1672-78) kontrollerte det meste av statsapparatet. Generalkrigskassen som ble tatt i bruk i 1674 ble fyrstedømmenes øverste finansorgan, og innen 1679 var generalkrigskommissæren både hær sjef, krigsminister og finansminister.¹⁸⁷ Militariseringen var ikke grunnløst. Brandenburg-Preussen var på mange måter svært likt Danmark-Norge: Det besto av store landområder uten sammenhengende landforbindelse, og de hadde liten og spredt befolkning. Hele Hohenzollern-konglomeratet besto ikke mer av i overkant en million mennesker på 1680-tallet; ca. 270.000 i Brandenburg, 400.000 i Øst-Preussen, 150.000 i Kleven-Mark og enda 180.000 mennesker totalt fra andre territorier.¹⁸⁸ Til sammenlikning er det blitt beregnet et sted mellom 440.000 og 500.000 mennesker i Norge rundt 1660 og ca. 650.000 i Danmark uten hertugdømmene på 1690-tallet.¹⁸⁹

I likhet med Danmark-Norge var økonomien basert på landbruk og lokalkonsum. Store deler av Brandenburg besto av sandete og næringsfattig jord, og egnet seg dårlig til storstilt gårdsdrift. Brandenburg-Preussen lå også langt unna de attraktive handelsrutene langs Rhinen, som forbandt industrisentrene Flandern og Nord-Italia, og enda lengre unna de transalpinske handelsrutene gjennom Sveits og Sør-Tyskland. Med sin geografiske plassering langs kysten kunne prøysserne dratt mye nytte av Østersjøhandelen, men det var en beskjeden deltakelse. Militariseringen av statsapparatet var derfor en metode for å effektivisere innsamlingen og utnyttelsen av ressursene. På dette viset ble det mulig for konglomeratet å øke hæren fra 4000 mann i 1620 til 80.000 mann ved første halvdel av 1700-tallet.¹⁹⁰ For aristokratiets sønner i alderen 12-18 år var kadettskolen i Berlin (*Kriegsschule*) obligatorisk, og fra 1738 ble alle guttebarn som ennå ikke var i skolepliktig alder loggført slik at de kunne hentes straks de ble gamle nok.¹⁹¹ Responen fra adelen var variert. På den ene siden var pålegget en inngripen i aristokratiets frihet, men samtidig sikret det yngre sønner en gratis utdanning som ellers bare

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Anderson 1974, s. 244.

¹⁸⁸ Anderson 1974, s. 245.

¹⁸⁹ Dyrvik 1998, s. 95.

¹⁹⁰ Anderson 1974, s. 244-245.

¹⁹¹ Clark 2006, s. 95-99.

ville vært påkostet den eldste, og sikret dem også en offiserstilling i hæren etterpå. På sikt gjorde dette at adelen ble en serviceklasse i staten, underlagt kurfyrsten.

Takket være det effektive statsapparatet klarte den prøyssiske staten å håndtere de store økonomiske og logistiske problemene som fulgte under Syvårskrigen mot Østerrike, Frankrike og Russland og komme seirende ut.¹⁹²

Sterkt monarki i Preussen – hva med andre tyske fyrstedømmer?

Med sine sterke stender, innflytelsesrike adel og dårlige økonomi var det på ingen måte noen selvfølge at Brandenburg-Preussen skulle ende opp med en eneveldig statsforfatning, og i hvert fall ikke ende opp som et av imperiets dominerende maktstater, bare forbigått av Østerrike. Det fantes andre større og mektigere fyrstedømmer som startet med mye bedre forutsetninger for å kreve den posisjonen. Hvorfor lyktes ikke de?

Med sitt geografiske domene samlet rundt Rhinen og den ressursrike Ruhr-dalen var Kurpfalz et av de rikeste fyrstedømmene og kurfyrsten en av imperiets store politiske autoriteter. Fyrstedømmet nådde toppen av sin makt under siste halvdel av 1500-tallet hvor kurfyrstene regjerte i tilnærmelige eneveldige omgivelser i likhet med Tudorene i England. I 1618 valgte de tsjekkiske stendene kurfyrsten Friedrich til konge av Böhmen som ble startskuddet for Trettiårskrigen, men etter Friedrichs nederlag ved Bilá Hora utenfor Praha ble krigen en stor påkjennelse for Kurpfalz som aldri helt kom seg igjen. Franskmenenes aggressive utenrikspolitikk som fulgte ut resten av århundret førte til at fyrstedømmet ble okkupert og plyndret gjentatte ganger, og i løpet av 1700-tallet falt fyrstedømmet ned i politisk obskuritet.¹⁹³

Bayern var et av de eldste hertugdømmene i Tyskland og kunne spore sine røtter tilbake til karolingertiden. I 1583 fikk Wittenbach-dynastiet innsatt en av sine som erkebiskop og fyrste av Köln og ble med det en av katolisismens fremste beskyttere.¹⁹⁴ Maximilian I ble hertug i 1597 og viste seg som dyktig og politisk sterk. Frem til krigsutbruddet i 1618 ble stenderforsamlingen bare innkalt to ganger og Maximilian I satt selv med makten til å lede an i juridiske og politiske spørsmål, også når det gjaldt skatter. Noen av grunnene til dette var at

¹⁹² Anderson 1974, s. 266-267.

¹⁹³ Anderson 1974, s. 251-252.

¹⁹⁴ Anderson 1974, s. 253.

adelen var spredt utover hertugdømmet på relativt små gods og sverget troskap direkte til hertugen. Dette tillot et enkelt gjennomførbart og stabilt enevelde, og etter Westfalen-freden fremsto Bayern som den mest autoritære enevoldsstaten i Tyskland. Hertug Max Emmanuel ble gjennom ekteskap utnevnt til regent i Spansk-Nederlandene i 1672 og var i tillegg kandidat til å overta den spanske tronen. Han gikk inn i Den spanske arvefølgekrigen på fransk side, men tapte alt ved Utrecht-freden i 1713. Bayern sank hen til en fattig og korrump stat der hoffet i München spiste opp det meste av budsjettene, og innen 1740 fremsto ikke lenger hertugdømmet som noen lederskikkelse.

Hertugdømmet Sachsen var udiskuterbart det rikeste fyrstedømmet i Øst-Tyskland, med sine utviklede byer og gruveindustri. Wettin-dynastiet kom til makten omtrent samtidig med Hohenzollerne i Brandenburg, men med de hertugelige andelene av sølvgruvene var de mye mindre avhengige av stendene for å reise penger og sto derfor mye friere.

Stenderforsamlingen var likevel ikke fullstendig ute av bildet og ble mer innflytelsesrik utover 1500-tallet. Adelen var velrepresentert i stendene, men var ikke sterk nok til å påtvinge bønder livegenskap og blokkere sosial mobilitet fra borgerstanden slik som i Brandenburg-Preussen. Nedgangen begynte i 1697 da hertug Friedrich Augustus ble valgt til polsk konge som August II. Den polske tronen var, for å bruke Andersons egne ord, en attraktiv sluk som kostet mer enn det var verdt.¹⁹⁵ Kriger mot Sverige kombinert med en svært dekadent hoffkultur i Dresden svekket hertugdømmet betraktelig. De økonomiske tapene som prøysserne påførte dem under Syvårskrigen var noe som sakserne aldri kom seg etter.¹⁹⁶ Sammenliknet med sine tyske rivaler var det saksiske embetsverket lite dynamisk og dårlig utviklet; de sosiale strukturene var alt for skiftende til at det kunne etableres et håndfast regime slik som i Preussen.

Den prøyssiske modellen oppsummert

Da eneveldet ble innført i Brandenburg-Preussen skjedde det ikke gjennom et kupp eller finurlig politisk håndtering, men gjennom gjensidig økonomisk avhengighet mellom fyrstemakten og aristokratiet. Konglomeratet av fyrstedømmer under Hohenzollern-kurfyrsten i Berlin hadde beskjedne befolkning, økonomi og ressurser, og det sto klart at sentralisering og effektivisering var nødvendig for å gjenoppbygge konglomeratet etter Trettiårskrigen og

¹⁹⁵ Anderson 1974, s. 259.

¹⁹⁶ Anderson 1974, s. 267.

for å kunne forsvare seg i fremtiden. Adelen gikk derfor med på å oppgi enkelte av sine privilegier og finansiere en nasjonal hær, i bytte mot at livegenskapen ble innført og stadfestet.

En nasjonal hær ga fyrstemakten mye større handlingsrom enn tidligere, da Brandenburg fortsatt var en streng stenderstat. Med en hær kunne Friedrich Wilhelm raskt slå ned opprøret i Königsberg og underlegge seg de prøyssiske stendene. Den stående hæren var også startskuddet for et omfattende militariseringsprosjekt som var spesielt rettet mot adelen og de sentrale statelige organene. At aristokratiet ikke slapp unna verneplikt og ble tvunget til å sende sønner til den statelige kadettskolen i Berlin, førte til at staten tidlig fikk kontroll over neste generasjons adelige og offisersstand. På denne måten gikk adelen gradvis over til å bli en embetsstand underlagt staten.

5.4 DEN FRANSKE MODELLEN

Man kan ikke ta for seg europeiske enevoldsstater uten å inkludere Frankrike. Landet var allerede i middelalderen en militær og kulturell stormakt, men hadde tapt seg under siste halvdel av 1500-tallet som følge av vanstyre, ustabilitet og religiøs fraksjonering. Sistnevnte førte til en årelang borgerkrig om trosfrihet. Det franske eneveldet ble påbegynt i en periode hvor kongemakten bokstavelig talt var på sitt laveste, og som endte opp som en mektig statsinstitusjon som ble modellen for andre fyrstehus rundt om i Europa.

Kongen fra Navarra

Den franske kongemakten på 1500- og 1600-tallet var svært ustabil. Kong Henri II døde i 1559 og ble etterfulgt av tre av sønnene i tur og orden. Alle sønnene var unge og uerfarne, og bak dem sto deres svært upopulære italienskfødte mor og trakk i trådene. Etter at de franske religionskrigene brøt ut i 1562 mistet kongemakten fullstendig kontrollen, og opplevde å bli trukket inn i en konflikt som Kronen ikke hadde råd eller var i stand til å utkjempe.

Religionskrigene var en følge av at flere blant Frankrikes store katolske befolkning ikke anerkjente protestantismen, mens protestantene (også kalt «hugenotter») på sin side forsøkte å oppnå en formalisert trosfrihet slik at de kunne dyrke sin religion i fred. Begge sidene av konflikten var ledet av fremtredende adelsmenn. Hertugen av Guise grunnla Den katolske liga

med støtte fra Roma og Spania for å nedkjempe protestantismen, mens hugenottene ble ledet av prinsen av Condé, som tilhørte en sidegren av kongehuset, og det navarriske kongehuset med støtte fra England, Nederlandene og Kurpfalz.

Å gå igjennom religionskrigene steg for steg vil ta opp for mye plass, og det faller dessuten utenfor denne masteroppgaven. Det er som viktig å få med seg er at den unge kong Henri III av Navarra (r. 1572/1589-1610) sommeren 1572 ble giftet bort til Margareta av Frankrike, som var en del av fredsprosjektet for å avslutte konflikten. Natten til 24. august startet et blodbad som etterlot flere tusen drepte protestanter i Paris, kjent som Bartholomeus-natten, og krigshandlingene ble gjenopptatt. Massakren etterlot Henri Navarra som eneleder for den protestantiske bevegelsen i Frankrike. 30. mai 1574 døde Charles IX, den andre av Henri IIs sønner. Han ble etterfulgt av sin bror, Henri III, men han døde også uten egen arving i 1589, offer for et attentat av en fanatiker som mente kongen ikke gjorde nok for å nedkjempe protestantismen. På dødsleiet utpekte Henri III Henri Navarra til sin etterfølger. Den katolske ligaen nektet å anerkjenne den protestantiske kongen av Navarra som fransk konge, og religionskrigen gikk over til å bli en arvekrig om den franske tronen.

25. juli 1593 gjorde Henri Navarra det politiske trekket å konvertere til katolisismen. Handlingen fremmedgjorde ham fra sine tidligere trosfeller, men flere av dem som tidligere kjempet imot ham godtok han som kongsemne etter at han ble katolikk og den 27. februar 1594 kunne han endelig bli kronet til fransk konge. Den franske kongemakten under Henri IV sto ovenfor en rekke problemer. Tre av dem var spesielt alvorlige. For det første måtte Henri IV finne en måte å forhindre at mektige menn slik som Guise og Condé kunne havne i posisjoner hvor de kunne utfordre kongemakten slik de hadde gjort under krigene; for det andre var skatteoppkrevingen så dårlig organisert at man ikke fikk dratt nytte av Frankrikes store befolkning, noe som gikk på bekostning av statsinntektene; for det tredje hadde Kronen under krigene vist seg å være ute av stand til å slå ned på hugenottenes og Ligaens voldshandlinger, og hærens forfatning var kommet i så dårlig stand at den ikke lenger kunne føre krig utenlands. Lite tyder på at Henri IV hadde ambisjoner om å innføre enevelde, men ved å løse disse problemene styrket han kongemakten betraktelig.¹⁹⁷

Henri IV gikk langt for å overbevise sine nye undersåtter om at han var en ærlig konvertitt. Han besøkte flere tidligere Liga-kontrollerte byer utover 1594-95 og deltok i flere messer og

¹⁹⁷ Holt, Mack P. *Redrawing the Lines of Authority*. Holt, M.P. (ed.). *Renaissance and Reformation France 1500-1648*. Oxford University Press, 2002; s. 202.

religiøse markeringer. Dette betød ikke at han vendte ryggen til barnetroen og sine gamle våpenbrødre, som fikk sin etterlengtede trosfrihet ved utstedelsen av Nantesediktet av 30. april 1598. Dette var en del av Henri IVs ambisjon om å distansere Kronen fra sine gamle religiøse roller.¹⁹⁸ Et annet eksempel på dette er at han selv og flere av hans etterkommere sluttet å identifisere seg med de tradisjonelle kristne forbildene Karl den Store og helgenkongen Louis IX, og i stedet valgte hedenske forbilder: Henri IV identifiserte seg med helten Herkules, mens sønnesønnen Louis XIV var selveste solguden Apollon. Henri IVs kanskje viktigste bragd kom først ved hans død. Under religionskrigene hadde leirene tatt forskjellige religiøse og politiske standpunkt i deres syn på kongemakten. For eksempel mente flere protestantiske intellektuelle at kongemakten ikke kom fra Gud, men fra folket. Felles for begge parter var at de mente at kongemaktens håndtering av rikets religionspolitikk legitimerte retten til å styrte kongen som en tyrann. Det vellykkede attentatet på Henri IV i 1610 var derimot en oppvekker som førte til at monarkiet i stedet ble hyllet som stabiliserende og fredsskapende.¹⁹⁹

Kardinal Richelieu

Biskopen og senere kardinal Armand-Jean du Plessis de Richelieu (1585-1642) havnet i kong Louis XIIIIs (r. 1610-43) råd i april 1624. Den unge kongen hadde beholdt flere av sin fars gamle rådgivere og disse ønsket å følge Henri IVs linje og beskytte hugenottene. Richelieu var uenig i dette, ikke først og fremst fordi han var den katolske kirkens mann, men fordi han så hugenottenes stat-i-staten som en potensiell trussel. Nantesediktet hadde ikke bare gitt dem trosfrihet, men også rett til egen hær og kontrollen over flere festningsbyer for å forsvare seg. I praksis var Frankrike delt i to, og selv om denne linjen hadde forhindret en ny religionskrig hadde den også svekket kongemakten etter Henri IVs død.²⁰⁰ Henri IV hadde vært samlepunktet for hele det franske folk, men den unge sønnen hans var utestet og hugenottene fryktet at han ville favorisere katolikkene, og motarbeidet derfor kongemakten fra første stund. En ny krig og en ny fred senere ble hugenottene i 1629 fratatt sine byer og væpnede styrker. Den nye linjen dikterte at kongemakten alene skulle beskytte Frankrikes protestantiske befolkning.

¹⁹⁸ Holt 2002, s. 205.

¹⁹⁹ Mettam, Roger. *France*. Miller, John (ed.). *Absolutism in Seventeenth Century Europe* (1990); s. 62-65.

²⁰⁰ Holt 2002, s. 206-207.

Dévots var en fraksjon ved hoffet, en spirituell arvtaker til Den katolske ligaen. I likhet med Ligaen var medlemmene pro-habsburgiske, dypt konservative katolikker og de hadde stor innflytelse utover 1620- og 1630-tallet. Fraksjonen støttet Louis XIII og Richelieus krig mot hugenottene i den tro at det var en religionskrig hvor protestantismen endelig skulle bekjempes, men var blitt skuffet over at Nantesediktet ikke ble annullert. Fraksjonens leder, Michel de Marillac, var en av kongemorens fortrolige og sammen utgjorde de en sterk stemme i politikken og ved hoffet. Richelieu hadde *dévots*-sympatier og var selv del av klikken rundt kongemoren, men unngikk å bli assosiert med henne og Marillac i et mislykket kuppforsøk som endte med at disse ble sendt i eksil. Hendelsen gjorde at Louis XIII strammet grepet om sin egen politikk og utnevnte Richelieu til sin førsteminister.²⁰¹

Richelieus politiske linje gikk utpå å sentralisere statsmakten under Kronen. Patron/klientforhold var et tradisjonelt og velbrukt maktmiddel, og Richelieu utvidet Kronens klientell til alle instanser ved lokaladministrasjonene; borgermestere, prester, guvernører, parlamentsmedlemmer, alle som kunne trekkes inn i kongens favn. Gjennom denne strategien ble det ikke bare mye lettere å kontrollere byråkratiet, men også enklere å isolere vanskelige adelsmenn og gjøre det vanskeligere for dem å utfordre kongemakten slik som tidligere under religionskrigene.²⁰²

Frankrike hadde blitt invadert av hugenottenes tyske allierte i 1574 og 1587, og av spanjolene i 1590, 1592 og 1596-97 der de hadde okkupert flere viktige franske byer.²⁰³ Bare ved to av tilfellene var den franske hæren i stand til å slå tilbake inntrengerne. I tillegg kom Kronens manglende evne til å nedkjempe fraksjoner innad, slik som Den katolske ligaen. Det måtte etableres en nasjonal hær underlagt sentralmakten dersom Frankrike skulle kunne forsvare seg i fremtiden. Frankrike gikk inn i Trettiårskrigen i 1636 og innen 1637 kunne Richelieu mønstre 70-80.000 mann.²⁰⁴ Til sammenlikning hadde bare Henri IV vært i stand til å mønstre halvparten så mange da han ble drept i 1610. Storsatsningen på det militære var en viktig brikke i Richelieus sentraliseringspolitikk. Satsingen gjorde at Kronen ble militært selvforsynt og ikke lenger var avhengig av adelens private militser. I stedet kunne Kronen tilby adelen lukrative offiserstillinger og slik trekke flere aristokrater inn i Kronens klientell. Klientellet gjorde det også enklere for kongemakten å hevde seg ovenfor adelen. Et eksempel på dette er

²⁰¹ Holt 2002, s. 208-209.

²⁰² Holt 2002, s. 211-215.

²⁰³ Holt 2002, s. 222.

²⁰⁴ Holt 2002, s. 223.

henrettelsen av adelsmannen Montmorency-Boutteville, som i 1627 hadde brutt kongens forbud mot dueller.²⁰⁵ Ved å iverksette henrettelsen av en velkjent aristokrat satte Richelieu et eksempel til skrekk og advarsel. Beskjeden var klar: Navn og tittel var ikke lenger beskyttelse mot kongens lover.

Solkongen Louis XIV

Louis XIVs (r. 1643-1715) tidlige år ved makten var nesten identisk med sine forgjengere. Louis XIII døde tidlig og etterlot landet i hendene på en barnekonge. Bak den unge kongen sto moren enkedronning Anna og hennes regentregjering av utenlandske ministre. Disse ble sterkt mislikt av den franske adelen som så seg selv forbigått. Spesielt Annas førsteminister Giulio Mazzarino, bedre kjent under sitt franske navn Jules Mazarin (1602-1661), var spesielt hatet. I 1648 brøt det ut opptøyer ledet av provinsparlamentet i Paris rettet mot det kongelige byråkratiet som var blitt etablert under Richelieu og Mazarin, og mot de høye krigsskattene som bare fortsatte å øke. Opprøret utviklet seg til en borgerkrig som er kjent under navnet *la Fronde*. Louis XIV var bare fem år gammel da hoffet måtte flykte fra Paris. På nyåret 1649 kom imidlertid den franske hæren tilbake fra Tyskland og ga borgerkrigen et pusterom, men kongemakten måtte likevel gå med på flere av parlamentariskenes krav. I 1650 brøt krigen ut for andre gang, den såkalte *la Fronde des Nobles* – Prinsefronden. Her var det snakk om et adelsopprør mot kongemakten, derav navnet. Krig brøt ut da Mazarin forsøkte å arrestere sine tre største politiske fiender ved hoffet. Krigen gikk begge veier og Mazarin måtte flukte fra Frankrike to ganger, den andre gangen i bytte mot at kongen og kongemorens skulle slippes tilbake til makten.²⁰⁶ I oktober 1652 holdt Louis XIV en *lit de justice*, en gammel rett der kongen deltok i parlamentet, og befalte at alle bestemmelser parlamentet hadde vedtatt skulle annulleres, skattene skulle gjeninnføres og sentrale opprørsledere skulle bortvises i bytte mot generell benådning.²⁰⁷ Da krigen formelt endte i februar 1653 var den franske adelen nedkjempet.

Samtidig som Fronden ble utkjempet lå Frankrike også i krig med Spania (1635-59), og krigsteateret forflyttet seg flere ganger mellom Frankrike, Spania og Spansk-Nederlandene. Den spanske trusselen var reell. Jesuittene og inkvisisjonen hadde forhindret religiøse opptøyer

²⁰⁵ James, Alan. *The Origins of French Absolutism 1598-1661*. Pearson Education Ltd., UK 2006; s. 73.

²⁰⁶ James 2006, s. 71.

²⁰⁷ Ibid.

som kunne ha destabilisert landet slik som under de franske religionskrigene. Habsburg-monarkiet hadde dessuten en forent og samarbeidsvillig adel i ryggen, samt Europas mest respektinngytende hær til sin disposisjon.²⁰⁸ Å gjeninnføre den sosiale orden var derfor viktig for å føre krigen mot spanjolene på en effektiv måte. Høsten 1652 offentliggjorde Louis XIV et edikt som forbød parlamentene å gå utenfor deres formelle jurisdiksjoner i bytte mot at han ikke skulle intervenere grunnløst i parlamentenes saker i fremtiden.²⁰⁹ Dette var et godt kompromiss. Kongemakten hadde få problemer med provinsparlamentene, som kanskje kan virke rart med tanke på Bourbon-kongenes sentraliseringspolitikk, men kongemakten trengte fortsatt domstoler og parlamenter i distriktene til å godkjenne og håndheve nye lover, noe som betød embetsstillinger.²¹⁰ Parlamentene var derfor et nyttig politisk verktøy. Adelen i Prinsefronden var en annen sak. Aristokratene var nøkkelpersonene i administrasjonen og i det militære. At adelige var involvert i opprør mot kongemakten presenterte en mye større trussel mot staten enn parlamentene. Løsningen var som i andre land å vende seg mot det voksende og ambisiøse borgerskapet for å fylle stillingene i det offentlige embetsverket. Denne klassen ble så viktig for Louis XIV at man kalle regjeringen hans for et «byråkratisk enevelde».²¹¹

Under Louis XIV skjedde det en splittelse innad i det franske aristokratiet. På den ene siden fant man *noblesse d'épée* – sverdadelen, den gamle tradisjonelle krigerklassen; på den andre siden fant man *noblesse de robe* – kappeadelen, en yngre klasse aristokrater bestående av utitulerte adelsmenn i statelig tjeneste, ofte med arvelige embetsstillinger. Flere medlemmer av kappeadelen var borgerlige som hadde kjøpt og betalt seg oppover samfunnsstigen. Louis XIV adlet også en stor andel borgerlige i løpet av sin regjeringstid for deres innsats og resultater. Den tradisjonelle sverdadelen så ned på kappeadelen, spesielt de nyadelige. I deres øyne var det å arbeide for livets opphold uverdigg for aristokrater, og de så med misbilligelse at kappeadelen (dog ikke alle) manglet de militære kvalifikasjonene som tradisjonelt førte til adling.²¹² De nyadlige senket adelens status mente de. Allikevel så giftet de seg med hverandre og inngikk politiske allianser sammen, og de nyadelige emulerte den gamle adelen og søkte seg inn mot deres sosiale sfærer.²¹³

²⁰⁸ Spellman 1998, s. 42-43.

²⁰⁹ James 2006, s. 60.

²¹⁰ James 2006, s. 67.

²¹¹ James 2006, s. 77.

²¹² Miller 1990, s. 58.

²¹³ Ibid.

Det er ikke enkelt å si hvorvidt splittelsen var en bevisstgjort strategi fra Bourbon-kongenes side, men det er fristende å tro det når man ser på ringvirkningene av det. I kampen om kontroll slet kongemakten med at geistligheten i mange saker hadde dobbel lojalitet mellom kongen og pavekirken, men også flere høyadelige familier hadde dobbel lojalitet. Disse familiene hadde spredt seg utover Frankrikes grenser, og det forekom ofte at deres dynastiske interesser ikke sammenfalt med kongemaktens interesser, for eksempel ved krig. Flere høyadelige forsøkte derfor å blande seg inn i utenrikspolitikken, noe som av parlamentene og andre statelige institusjoner ble oppfattet som kongens prerogativ. Disse adelsmennene ble anklaget for å sette familiens interesser foran fedrelandets,²¹⁴ noe som svekket anseelsen deres. Kongemakten så heller ikke på høyadelens involvering med blide øyne. Et nyadlet embetsmannsaristokrati uten lojalitetsbånd til den etablerte adelsstanden kunne derfor ha blitt tatt i bruk som en buffer mot høyadelens politiske innflytelse.

Et annet fenomen som forekom etter Fronden var et kulturskifte blant høyadelen. For å ta et eksempel kan vi se på prinsen av Condé. Han hadde gått fra å frigjøre Paris under den første Fronden til å lede Prinsefronden året etter; han gikk deretter i eksil og kjempet for spanjolene mot sitt eget hjemland. Nyåret 1660 ba han om kongelig benådning og fikk full oppreisning. Condé ble i tiden etter hjemkomsten selve modellen for den ideelle aristokrat. Ikke lenger på grunn av hans militære karriere, men på bakgrunn av hans smakfulle livsstil, oppførsel og kongetroskap. Condé markerer skillet mellom det selvstendige krigsherre-idealet og gentleman-idealet.²¹⁵ Kanskje enda viktigere er det Condé representerte før og etter sin benådning: Condé var en «prins av blodet» som betyr at han tilhørte en gren av kongefamilien. Som en potensiell tronarving hadde han også dynastiske interesser i Frankrike; det var dette som i stor grad hadde ledet handlingene hans under Fronden. Den spesielle plassen blant aristokratiet som Condé og andre «prinsere av blodet» satt med, kunne benyttes av kongemakten til å styrke sin stilling. Det var i Bourbonernes interesse at det satt en Bourbon-konge på tronen. Dette gjorde at Louis XIV kunne bygge opp en svært autoritær administrasjon og, gjennom Richelieus effektive skattesystem, en stor moderne hær, begge ledet av respekterte adelsmenn som var knyttet til kongen gjennom blodsband.²¹⁶ På dette viset unngikk Louis XIV å fremmedgjøre seg fra adelen, til tross for den borgerlige dominansen i andre deler av byråkratiet.

²¹⁴ Miller 1990, s. 60.

²¹⁵ James 2006, s. 79-81.

²¹⁶ James 2006, s. 81.

Den franske modellen oppsummert

Det franske eneveldet var et sammensurium av eldre praksiser og tradisjoner og nyere ideer og filosofier. Henri IV satt i en særstilling; ikke bare måtte han gjøre seg til venns med den delen av befolkningen som ikke ønsket ham som konge, han måtte også gjøre det uten å fremmedgjøre seg fra sine tidligere støttespillere og trosfeller. Et eksempel på dette er at Henri IV i offentligheten gikk langt for å overbevise befolkningen om at han faktisk var katolikk, mens han som maktperson distanserte seg fra kongemaktens tradisjonelle religiøse funksjoner. En tradisjon som derimot ble videreført var *lit de justice*, en rett kongen hadde til å delta i Frankrikes mange parlamenter. Når kongen deltok *lit de justice* kunne ikke parlamentet nekte å godkjenne lovforslag.

Louis XIII og Richelieu førte et program som var sterkt inspirert av Jean Bodin. I første omgang gjaldt det å slå i hjel hugenottenes mulighet til å erklære krig mot staten, deretter å fryse ut mektige og karismatiske skikkelser ved hoffet og hindre at disse kom i posisjoner hvor de kunne utfordre kongemakten. Richelieu førte en autoritær linje hvor selv ikke adelen unnslopp straffeforfølgelse, slik som med eksempelet Montmorency-Boutteville. Ellers ledet kongemakten et klientell med aristokrater som forsøkte å oppnå fordeler ved å samarbeide med kongen. Dette ga kongen (og førsteministeren) en viss grad av indirekte kontroll over adelen, og klientellet ble utvidet med oppbyggingen av en nasjonal hær som ga flere offiserposter. Louis XIV fortsatte å bygge ut klientellet, men benyttet seg også av borgerlige, og for å forhindre at adelen skulle beskyldes ham for å unngå adelens rett til administrasjonsstillinger, adlet han flere av disse borgerlige embetsmennene. Denne nye adelen tok del i klassen *noblesse de Robe*, eller kappeadelen, som fra før av besto av yngre aristokrater som gikk i statelig tjeneste fordi de ikke hadde noen arv å gå tilbake til. Den øvrige klassen aristokrater, sverdadelen, så ned på kappeadelen. Louis XIV kunne dermed sette de to klassene opp mot hverandre og slik svekke adelen som gruppe. Dette bidro til at adelen ikke lenger hadde muligheten til å motsette seg kongemakten slik som under religionskrigene tidligere.

6 EN EGEN DANSK ENEVELDSMODELL?

Jeg har tatt for meg noen av de forskjellige enevoldsmodellene som fantes rundt den tiden da eneveldet ble innført i Danmark-Norge. Men hvilken vei skulle Frederik III ta videre? Skulle han slutte fred med adelen og fortsette å vokte deres privilegier i bytte mot deres tjenester slik som i Preussen, eller skulle han legge dem under seg som klienter slik som i Frankrike? Etter at stendene frasa seg sine privilegier under arvehyllingen hadde Frederik III frie tøyler til å forme staten slik han selv ønsket. I dette kapittelet tar jeg for meg eneveldets juridiske og sosiale aspekter i et forsøk på å finne særegenheter som kan brukes til å definere en dansk enevoldsmodell.

6.1 ENEVELDETS JURIDISKE GRUNNLAG

Politisk reform eller statskupp?

Flere historikere, deriblant Fridericia og Ståle Dyrvik, har kalt begivenhetene høsten 1660 for et statskupp.²¹⁷ Min mening er at det er for enkelt å konkludere med at omveltningen var et kupp. Et statskupp ville tilsagt at riksråd og stender ble fratatt makten ulovlig eller mot deres vilje. Borgerstanden og geistligheten tilbød Frederik III makten, mens adelen tradisjonelt har blitt karakterisert som motstanderne mot det arvelige monarkiet. Samtidig er det alt for enkelt å si at hele aristokratiet var imot innføringen av førstefødselsretten. Sølvi Sogner har argumenter for at deler av høyadelen, selv de innenfor riksrådet, støttet statsomveltningen, men ifølge Bøggild-Andersen er det heller ikke usannsynlig at yngre adelsmenn var innstilte på å gi Frederik III arverett på lik linje med andre europeiske monarkier, spesielt de med bakgrunn fra Sorø akademi.²¹⁸

Dersom vi skal fortsette å ta utgangspunkt i at eneveldet var et statskupp, bør man heller stille spørsmål ved hvorvidt De konjugerede og resten av stenderforsamlingen forventet å få ta del i det nye regimet de indirekte var med på å skape. Fra 1620-tallet og videre mot 1660 ble det

²¹⁷ Fridericia plasserer kongen i lederrollen sammen med Svane i den potensielle konspirasjonen som førte til enevelde (side 517); Dyrvik referer til statsomveltningen som et statskupp (side 71).

²¹⁸ Sogner 1996, s. 16;

Bøggild-Andersen 1946, s. 282-283.

holdt flere stenderforsamlinger i Danmark; to ganger under Keiserkrigen (1625-1629), en gang i 1631, 1638, 1645, 1657 og den endelige som førte til eneveldet i 1660. I løpet av en generasjon hadde stendene deltatt og blitt mer inkludert i rikspolitikken enn noen gang tidligere. Men vil det si at De konjugerede hadde som ambisjon å reformere riket til en stenderkonstitusjonell statsforfatning slik som i Sverige? Det er ikke utenkelig, skal vi tro Koht og Mykland, for ifølge dem kan det virke som om at stendene ventet å få ta del i den kommende forfatningen.²¹⁹ Bøggild-Andersen viser til et forslagsskriv fra København-borgerne, som kan være en pekepinn: I sitt forslag oppfordrer borgerskapet at geistlige og borgere måtte få seter i riksrådet. Forslaget i seg selv er ikke spesielt interessant, men det var en bekreftelse på liknende krav som borgerskapet allerede hadde presentert tidligere under stendermøtet. Viktigere er det at forslaget også inneholdt krav om at ingen skatter, forordninger eller reformer kunne vedtas uten (alle) stendenes samtykke.²²⁰ Dette minner i stor grad om det innflytelsesrike engelske parlamentet. I midlertid er dette stikk i strid med Fridericias funn, som hevder at De konjugerede skal ha uttalt seg til kongens mellommann, Christoffer Gabel, om at «*man hellere vilde regeres af én end av mange*».²²¹ Bøggild-Andersen og Fridericia har altså funnet hver sine motstridende kilder. Forslaget som Bøggild-Andersen refererer til var utformet av det københavnske borgerskapet, så vi kan anta at en relativ stor blokk innad i borgerstanden kan ha stilt seg bak et slikt forslag. De konjugerede var en pressgruppe som besto av flere borgerlige og geistlige, men dersom noe har blitt formidlet til eller gjennom Christoffer Gabel, er det sannsynligvis snakk om Hans Svane, Hans Nansen eller en av de andre lederne. Det er derfor ikke mulig å vite om utsagnet representerte De konjugerede som gruppe, eller bare den eller de som kommuniserte med Gabel.

En annen ledetråd stammer ifra den engelske ambassadøren Robert Molesworth. Ifølge ham var riksmarsk Hans Schack skeptisk til å legge for mye makt i hendene på Frederik III. Dette kan kanskje virke rart siden jeg tidligere presenterte Schack som en potensiell konspiratør, men det understreker forskjellene på å innføre arveverdiget og eneveldig statsforfatning. Schack hadde neppe noen innvendinger mot et arvelig monarki, for selv om han satt i riksrådet var fremtiden hans bundet til forholdet han hadde til kongemakten. Samtidig må man ta hensyn til Schacks bakgrunn: Schack var ikke del av den danske adelen, men var

²¹⁹ Koht 1960, s. 110;

Mykland 1977, s. 96-98.

²²⁰ Bøggild-Andersen 1946, s. 287.

²²¹ Fridericia 1894, s. 518.

fortsatt en aristokrat og ønsket å bevare sin posisjon i samfunnet. Schack hadde også før han kom til Danmark tjenestegjort i den frie byen Hamburg og var i 1658 involvert i utarbeidelsen av Københavns særprivilegier, som legger til rette for at han kan ha hatt borgerlige sympatier.²²² Med tanke på Schacks bakgrunn og Molesworths rapport mener jeg det er langt fra usannsynlig at Schack ville ha støttet en konstitusjonell stenderstat dersom det var blitt presentert som et mulig alternativ.

For å oppsummere spørsmålet om statsomveltningen var et kupp, så er svaret at det er vanskelig å si. Innflytelsesrike mennesker som Svane, Sehested og kongeparet kunne uten tvil ha trukket i trådene og styrt hendelsesforløpet i den retningen som gagnet dem best, slik som jeg tok for meg i detalj i kapittel 3. Om eneveldets innføring var planlagt fra starten av er heller tvilsomt. Bøggild-Andersen setter spørsmålsteget ved hvor tilsynelatende stor støtte kongemakten hadde blant presteskapet og borgerstanden, og mener at støtten derifra sannsynligvis var mindre enn antatt. Skal vi tro Bøggild-Andersen kom ikke eneveldet som en følge av folkets tillitt og kjærlighet til monarkiet, men derimot som en følge av at forandringene som raste igjennom Europa endelig hadde nådd Danmark.²²³

Frederik III's håndfestning fra 1648 var utvilsomt den strengeste i monarkiets historie, men forteller oss egentlig svært lite om de faktiske maktforholdene. Blant danske historikere, her representert av Leon Jespersen, Asger Svane-Knudsen og J.A. Fridericia, finnes det en konsensus om at den strenge håndfestningen ikke var stort mer enn en siste krampetrekning fra et hardt presset riksråd, viss «[...] *indre Kraft ikke stod i Forhold til den ydre Magt*».²²⁴ Med et riksråd som hadde fremmedgjort seg fra resten av adelen og med sosiale interessekonflikter med de andre stendene, kan det virke som om det bare var et tidsspørsmål før den utdaterte forfatningen måtte bli avløst av noe annet. Karl Gustav-krigene viste hvor svekket staten var blitt med den eksisterende maktfordelingen, og ettersom kongeparet fikk fornyet vigør og popularitet for deres håndtering av krisetiden, kunne ikke utfallet bli noe annet enn at riksrådet måtte oppgi makten. Den følgende stillheten og fraværet av en motreaksjon fra adelens side vitner om at det gamle regimet alt var så tapt at det ikke lønte seg for kongemaktens motstandere å forsvare den gamle forfatningen. I stedet vi ser vi spor etter (potensiell) motstand fra medlemmer av geistligheten og borgerstanden før

²²² Bøggild-Andersen 1946, s. 277-278.

²²³ Bøggild-Andersen 1946, s. 248-250.

²²⁴ Fridericia 1894, s. 49;

Jespersen, Leon. *1648 – Magtstat eller minimumsstat?*. Jespersen og Svane-Knudsen. *Stænder og magtstat: De politiske brydninger i 1648 og 1660*. Odense Universitetsforlag, Odense 1989; s. 35.

arvemonarkiet ble innført. Biskopene Laurits Hindsholm og Peder Kragelund og Odense-borgermesteren Thomas Brodersen forlot alle København før kuppet, muligens fordi de ikke støttet Hans Svane og De konjugeredes forslag om å tilby Frederik III og hans etterkommere arverett.²²⁵ Dette er rene spekulasjoner fra min side.

Når alt kommer til alt, er hovedpoenget hvem det var som tilbød Frederik III arveretten. Det ble tilbudt ham av stendene frivillig, og selv om det utvilsomt fantes dem som ikke støttet forslaget, var det neppe av stor utslagsgivende betydning. Også selve kuppet gikk bemerkelsesverdig stille. Mobilisering av militsen og avstengningen av København foregikk uten at et skudd ble avfyrt. Mobiliseringen av borgermilitsen beviser dessuten at deler av borgerstanden ønsket omveltningen velkommen og var klare til å bistå kongemakten til å sikre den. Noe annet som er interessant er Hans Svanes beslutning om å la Frederik III selv lage den nye statsforfatningen. At kongen valgte å innføre eneveldet burde ikke ha kommet som en overraskelse for noen, og at dette trekket har næret konspirasjonsteoriene er hevet over tvil; men det åpner også for et annet interessant spørsmål: Kan det kalles et kupp når det var stenderrepresentantene selv som ga Frederik III makten til å hemningsløst velge den nye statsforfatningen?

Eneveldets grunnlov

Frederik III introdusert arvekongedømmet formelt gjennom arveenevoldsregjeringsakten av 10. januar 1661 og ga seg selv absolutt regjering, under påskudd om at det var for å forsvare rikene og skape ro og orden.²²⁶ Stenderforsamlingen hadde derimot ikke fått en posisjon i det nye regimet og stendene ble heller ikke innkalt til et nytt møte. I stedet fikk kongen dokumentet brakt ut til representantene for å få det signert enkeltvis.²²⁷

Arveenevoldsregjeringsakten definerte imidlertid ikke hvordan arvefølge og maktovertakelse skulle fungere. Frederik III vendte seg derfor mot det tyske kanselliet i Glückstadt i Holstein for å utarbeide et utkast til en ny arvelov. Som en etterlevning fra sin tid som erkebiskop i Bremen, hadde Frederik III for vane å ta i bruk tyskere i mange av sine prosjekter. Flere av dem var menn som hadde fulgt med ham tilbake til Danmark da han ble konge, og det er derfor ikke overraskende at han hadde for vane å favorisere dem. Dietrich Reinkingk var en

²²⁵ Bøggild-Andersen 1946, s. 278.

²²⁶ Fabricius, Knud. *Kongeloven*. København 1920; s. 196.

²²⁷ Dyrvik 1998, s. 78.

av Frederik IIIs rådgivere i Bremen og ble etter 1648 president i det tyske kanselliet og igjen etter 1660 leder for utvalget som skulle ta for seg en ny arvelov.

Det største problemet ved å gå fra valgmonarki til arvemonarki var mangelen på presedens. Førstefødte sønn hadde riktignok for vane å etterfølge sin far som utvalgt konge i Danmark av hensyn til unionen med hertugdømmene, men det fantes ingen rettslig tradisjon for førstefødselsrett til tronen. Og hva hvis det ikke skulle finnes mannlige arvinger i fremtiden? Det hadde ikke vært en kvinne på den danske tronen siden Margrethe Valdemarsdatter var regent under Kalmarunionen. Så hvordan skulle ordlyden i den nye arveloven være? Skulle arveretten bare tilfalle Frederik IIIs mannlige etterkommere (agnatisk suksesjon); skulle kongsdøtrene ha arverett etter prinsene (agnatisk-kognatisk suksesjon); skulle eldste barn arve tronen uavhengig av kjønn (absolutt primogenitur)? Alternativt kunne den sittende kongen testamentere bort tronen til det avkommet han mente var best egnet til å overta.

Glückstadtcollege var ikke overbevist om at et testamente var veien å gå. Arvefølge gjennom Frederik IIIs blodslinje ville gjøre testamenter overflødige, for ikke å nevne at en lovfestet arvefølge garanterte en smidig overgang.²²⁸ Et testamente kunne forfalskes, bli trukket i tvil eller regelrett ignorert; det kunne ikke en lovfestet arverekkefølge. Utspillet om å testamentere tronen kan ha vært dronning Sofie Amelies forsøk på å få sin favorittsønn, prins Jørgen, først i arverekken, og Knud Fabricius har karakterisert Frederik III som en tøffelheld som sjeldent tok avstand fra dronningens utspill.²²⁹ Glückstadtcollege fryktet for at Sofie Amalie skulle forsøke å påvirke arverekkefølgen gjennom et testamente var ikke helt ubegrunnet. I kjent stil benyttet Reinkingk et eksempel for å forklare kongen hvorfor et testamente var en dårlig idé; i dette tilfellet refererte han til franskekongen Charles VI, som i henhold til Troyes-traktaten 1420, testamenterte den franske tronen til den engelske kong Henry V. Hundreårskrigen blusset opp igjen da franskmennene i opposisjon flokket seg rundt den da arveløse franske kronprinsen Charles (VII), og enden på visa ble at England endelig tapte den årelange konflikten. Dersom Jørgen arvet tronen før prins Christian var det lite som hindret sistnevnte i å samle sine tilhengere og kuppe makten. I verstefall kunne et testamente føre til en ny arvestrid eller en borgerkrig. Glückstadtcollege advarsel ble tydeligvis hørt, for noen testamentær forordning er ikke nevnt i Kongelovens endelige utkast.²³⁰ Arvefølgen ble til slutt definert ut fra et lineært prinsipp inspirert av den nederlandske juristen Hugo

²²⁸ Fabricius 1920, s. 211-212.

²²⁹ Fabricius 1920, s. 206.

²³⁰ Fabricius 1920, s. 308.

Grotius: Etter Frederik III skulle eldstesønnen Christian arve tronen og hans eldste levende sønn etter ham. Først når det ikke lenger fantes direkte mannlige etterkommere av Frederik III skulle tronen gå til den kvinnen som sto ham nærmest. I alt omhandler 13 av Kongelovens 40 artikler arverekkefølgen. Disse ble først aktuelle i 1839 da Frederik VI døde og tronen gikk til fetteren Christian (VIII) Frederik, selv om Frederik VI hadde to levende døtre innenfor ekteskap. I Tronfølgeoven av 1953 ble arveartiklene endret slik at daværende prinsesse Margrethe kom først i arverekken, foran onkelen og fetteren.

Å utarbeide en arvelov var ikke Glückstadtkollegiets eneste oppgave i tiden etter arvemonarkiets innførelse. Under Karl Gustav-krigene hadde Frederik III vært ute av stand til å utnevne (dyktige) generaler som en følge av at slike utnevnelser måtte være i sammenkomst med riksrådet, som allerede fra før av hadde vansker med internt samarbeid. I et av Glückstadtkollegiets første svarskrift til kongen tok Reinkingk i bruk religiøse og klassiske sitater og bemerkninger, krydret med historiske eksempler hentet fra franske og tyske fyrstefamilier. Maktutfordrende instanser slik som riksrådet måtte avskaffes eller knebles og den absolutte regjering tilfalle kongemakten, med alle prerogativer.²³¹ Reinkingk fremstår dermed som en forkjemper for et autoritært personlig enevelde. I utgangspunktet skulle man ikke tro at det etter 1661 fantes noe behov for å lange ut mot riksrådet, da det innen den tid allerede var blitt avviklet og erstattet. I følge Fabricius var det personlige eneveldet langt fra grunnsolid de første årene etter 1660. Til tross for ordlyden i arveenevoldsregjeringsakten var det stor usikkerhet ved hoffet om hvor langt kongemakten strakte seg i praksis. Det nyetablerte Statskollegiet diskuterte helt opp til nyåret 1664 for å få i stand nye lover og reformer.²³²

Peder Schumacher, senere adlet under navnet Griffenfeld, var født inn i en vinhandlerfamilie i København i 1635. Han var usedvanlig intelligent og ble tidlig sendt utenlands til tyske og nederlandske universiteter, før han i 1657 endte opp i Oxford hvor han studerte statsrett. 1670 var året da Frederik III døde og Christian V (r. 1670-99) ble konge. Den tjuefireårige kongen var uerfaren og mindre begavet enn sin far, og Griffenfeld fikk ordnet det slik at sentraladministrasjonen havnet i hans egne hender, slik at det var ham som bestemte hvilke saker som havnet på kongens pult.²³³ I praksis var det Griffenfeld som regjerte Danmark-Norge etter 1670. Bakgrunnen for Griffenfelds maktposisjon var hans hjemkomst til

²³¹ Fabricius 1920, s. 207-211.

²³² Fabricius 1920, s. 290.

²³³ Supphellen, Steinar (red.). *Griffenfeld – 300 år etter*. Trondheim 1999; s. 14.

København i 1662. Griffenfeld fikk jobben som kongefamiliens bibliotekar og arkivar, og han hadde tett kontakt med Frederik III, som var kjent for å være en lesehest. Tre år senere ble han forfremmet til kongens personlige kammerskriver og fikk i oppgave å pennføre Kongeloven.²³⁴

Kongeloven sto ferdig skrevet og signert 14. november 1665. Kongeloven skiller Danmark-Norge ut fra sine europeiske motparter ved at det formaliserte eneveldet juridisk.

Enevoldskongene i Frankrike tok aldri dette grepet. På den andre siden av skalaen fantes det heller ingen form for nedskreven juridisk ordlyd innenfor det engelske Stuart-monarkiet som definerte kongemaktens begrensninger. De lovene som fantes og som la hindringer i veien for de franske og engelske kongene var bundet i tradisjoner og sedvanerett, som i og for seg var det Kongeloven formaliserte: De såkalte begrensningene som Kongeloven la på Frederik III og hans etterkommere fantes allerede fra tidligere praksis, for eksempel Kongelovens artikkel 1:

Den beste begyndelse till alting er at begynde med Gud. Det første derfor, som Vi for alting ville udj denne KongeLow allffvaarligen haffve befalet, er: at Voris Effterkommere, Børn og Børnebørn i tusinde Leed paa Færne og Mørne, EnevoldsArffveKonger offver danmarck og Norge ære, tiene og dyrcke den eene rette og sande Gud paa den maade og manneer, som hand sig i sit hellige og sande ord aabenbaret haffver, og Voris Christelige Troe og bekiendelse klarligen derom formelder effter den form og maade, som den reen og uforfalsket er bleffven foresatt og fremstillet udj den Augsburgiske confession Aar et tusind fembhundrede og trediffve, og ved samme reene og uforfalskede Christelige Troe holde Landsens Jndbyggere og den vældeligen haandhæffve og beskierme i disse Lande og Riger mot alle Kiettere, Sværmere og Guds bespottere.²³⁵

I denne artikkelen fastholder Kongeloven at Frederik III og hans etterkommere måtte bekjenne seg til den lutherske tro. De kunne med andre ord ikke konvertere til en annen konfesjon eller religion uten å sette kongefamiliens legitimitet på spill. Britene innførte en liknende ordning i 1701 med *Act of Settlement*, som gjorde enhver som konverterte til katolisismen eller giftet seg med en katolikk uskikket til å tiltre den engelske og skotske tronen.²³⁶ Artiklene 2 og 3 gjorde kongen til den øverste dommer under Gud og ga ham retten

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Alle referanser til Kongelovens paragrafer og artikler er hentet fra Universitetet i Oslos egne hjemmesider. Kongeloven av 1665, via IAKH:

http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/konge_loven.html

²³⁶ Klausulen om katolikk-bannet ble fjernet ved Perth-avtalen av 2011, som også fjernet den utvidede kongefamiliens plikt til å be regenten om tillatelse til å gifte seg.

til å skrive om eller fjerne alle sine og sine forgjengeres lover. Kongeloven skulle derimot stå urørt for all fremtid.

Artiklene 4 og 5 ga kongen rett til å utnevne og lønne embetsmenn og retten til å erklære krig og slutte allianser. Dette var eldre prerogativer som Frederik III mistet gjennom 1648-håndfestningen og var derfor ikke banebrytende på noen måte. Det som derimot skapte problemer var artikkel 7, som kort forklart presiserte at alle regjeringens anliggende skulle gå gjennom kongens bord. At kongen alene skulle være øverste instans for hele statsapparatet var ingen praktisk løsning. I beste fall ville kongen være en fange i byråkratiet, i verste fall ville kongens kontor bli en flaskehals hvor ingenting ble vedtatt. De første tiårene etter eneveldets innføring var derfor en periode hvor man eksperimenterte med flere forskjellige administrasjonsmodeller.²³⁷ Det man kom frem til i 1670 var et byråkrati som var styrt av en førsteminister (Griffenfeld), slik som i Frankrike.

Som tidligere nevnt fantes det ingen nedskreven definisjon som omhandlet rekkevidden og begrensingene til den engelske kongen. Det fantes likevel unntak, for eksempel *Magna Carta* (1215), men disse møtte ny motstand i tråd med de nye ideene fra kontinentet. Under sitt opphold ved Oxford kom Griffenfeld i kontakt med biskop Thomas Barlow og de kontroversielle ideene til juristen William Prynne, som mente at normanniske konger fra gammelt av kunne sammenkalle stendene når de ville, og at *Magna Carta* var ugyldig siden den var påtvunget.²³⁸ Problemene som var tilknyttet kongelige prerogativer i England kan ha inspirert Griffenfeld til å formalisere dem i Kongelovens endelige utkast.

Franskmennene hadde heller ingen formelle lover som definerte en absolutt regjeringsform, men hadde fortsatt uskrevne *lois fondamentales* – fundamentale lover – som ikke kunne brytes, selv om den franske kongemakten tradisjonelt var sett på som den øverste domsinstansen.²³⁹ Disse lovene var bundet i gammel praksis og flere av dem hadde svært vag ordlyd og var vanskelige eller i praksis umulige å håndheve, men det stoppet ikke de franske parlamentene å minne kongen på at han var lovenes beskytter dersom de følte at statens politikk truet parlamentenes juridiske funksjon. For eksempel gikk en av disse lovene ut på at hoffet måtte registrere alle kongelige forordninger og tillate tilsvar og protester. Selv ikke Louis XIV forsøkte å avskaffe denne retten, da det ville vært provoserende, selv om det skal

²³⁷ Supphellen 1999, s. 16-17.

²³⁸ Fabricius 1920, s. 269-270.

²³⁹ Miller 1990, s. 48-49; 53.

nevnes at han klarte å begrense ordningen i 1667 og 1673.²⁴⁰ De vage ordlydene som lå bak flere av disse lovene kunne føre til heftige politiske debatter, ettersom både parlamentene, adelen og kongemakten kunne finne holdepunkter som legitimerte deres plass i det franske samfunnet. Ettersom den danske Kongeloven var både nedskreven og presis forhindret den at liknende konflikter brøt ut i Danmark.

Sverige hadde en grunnlov som var basert på Magnus Erikssons landslov fra 1300-tallet, som innen 1608 var blitt skrevet om til å tillate arvemonarki og en protestantisk statsreligion. Landsloven begrenset kongemakten dithen at den ikke kunne kreve ekstraskatter uten å rådføre seg med Riksdagen, og sto sånn sett i veien for eneveldet; men loven krevde til gjengjeld at alle landets innvånere skulle sverge troskap til kongen og den ga kongemakten herredømmet over domstolene og det svenske folk.²⁴¹ I praksis ga dette kongemakten all makt utenom skatteinnkrevingen, som er svært likt det maktforholdet som fantes i England. For bedre å forstå hvor stor makt landsloven faktisk ga kongen, trenger man ikke å se lenger enn til kong Karl XI. Selv om han formelt introduserte eneveldet i Sverige i 1680, vitner forholdet hans med det svenske riksrådet på 1670-tallet at han allerede da mente at han var eneveldig, eller at han i alle fall satt med den makten han selv mente å trenge. Dette var ikke makt han hadde akkumulert selv, men en kombinasjon av landloven og understendenes motstand mot å lovfeste de restriksjonene som var blitt pålagt kongemakten under Karl XI's formynderstyre da han var mindreårig.²⁴² Restriksjonene hørte under den såkalte Regjeringsformen av 1634 som ble presentert av statsmannen Axel Oxenstierna mens dronning Kristina ennå var for ung til å regjere. Regjeringsformen konstaterte at kongemakten var rådende, men ikke absolutt; men det var uklart hvorvidt ordningen var bindene ettersom den var blitt innført under en formynderregjering uten monarkens godkjennelse.²⁴³ Regjeringsformen lå i dvale under Karl X's regjeringstid, til den på ny ble aktuell i 1660 da Karl XI ble konge i en alder av fem år, og som vi vet var ikke stendene villige til å instituere ordningen etter at kongen var blitt myndig. I Danmark ble liknende forsøk på adelige «come-backs» underminert ved at Kongeloven i artiklene 8-14 enkelt og spesifikt definerte hvordan kongens myndighetsalder og formynderstyre skulle behandles. Begivenhetene i 1660 ville ha betydd lite dersom høyadelen utnyttet en potensiell formynderregjering til å gjeninnføre riksrådsstyret. Det gjaldt derfor å

²⁴⁰ Miller 1990, s. 54.

²⁴¹ Miller 1990, s. 104.

²⁴² Miller 1990, s. 111-113.

²⁴³ Miller 1990, s. 107.

sikre kongehusets dynastiske interesser ved å avgjøre formynderstyrets oppsett på forhånd, slik det blir beskrevet i artikkel 9:

Kongens Værgemaal og Formynderskab, imedens hand er mindreaaring, skall i alle maade saaledis beskickes, ligesom den nest for hannem Regierende Konge for sin dødelig affgang skriffiligen derom forordnet haffver. Mens dersom ingen saadann forordning eller sidste Villie fandtes, da skal dermed forholdes som effterfølger, nemmeligen: Enkedronningen, som er den minderaarige Konges rette kjødelige Moder, skall være Regiente, og hende till hielp og biistand i formynderskabet tilføyes de siuff høyeste Kongelige Raad og Betiente, og skulle disse samptligen forestaa Regieringen og alting effter de meste vota beslutte, huor da dronningen skall haffve tvende Stemmer og huer aff de andre ickon een stemme; og skulle alle breffve, befalninger og alle Regieringens ærinder altid forrettes og udstedes i Kongens naffn, enddog de aff Regienten og samptlige Regierende Formyndere underskriffves.

Og i artikkel 10:

Er Enkedronningen, Kongens Moder, ved døden affgangen eller og træder paa ny i Egteskabs Stand igjen, da skall den neste Kongens Frende blant Printzerne aff Blodet aff Voris needstigende Linier, som her i Riget er og altid kand bliffve tilstede, være Regiente [...] og iligemaade haffve tvende Stemmers rettighed; og helles videre med alting forholdes, som før er meldet.

I alle tilfeller hvor monarken var for ung til å regjere alene skulle altså formynderregjeringen ledes av enten kongemoren eller, dersom det ikke var en mulighet, av den avdøde kongens nærmeste myndige mannlige slektning, for eksempel en bror. Først når det ikke lenger fantes myndige eller levende «prinser av blodet» skulle «[...] høyeste Kongelige Betiente alleene forestaa og forvalte Regieringen og Formynderskabet [...]» slik det blir definert i artikkel 11. Så lenge eneveldet garanterte kongens innsettelsesrett betød det at «høyeste kongelige betjent» ville vært en embetsmann som sto kongen nært og som sannsynligvis også var hans klient, som igjen betød at dersom han ville holde på posisjonen sin gjaldt det å innynde seg hos den nye kongen. På denne måten sikret Kongeloven at eneveldet ikke ble satt i fare eller kongemakten svekket ved at formynderregjeringer alltid ville være ledet av noen med dynastiske eller personlige interesser i å opprettholde den sterke kongemakten.

6.2 DET «NORSKE» ENEVELDET I PRAKSIS – LIKHET ELLER UNDERDANIGHET?

Norge blev stedse anseet som en Province indtil Souverainitetets Indførsel, da begge Riger igjen ere blevne tracterede paa en lige Fod, som tvende foreenede Riger under Souveraine Konger.

Ludvig Holberg 1735, *Dannemarkes Riges Historie*.

Holbergs anekdote ovenfor representerer det tradisjonelle synet på Norges plass i det nye regimet etter 1660. I den juridiske ordlyden sto landet fritt, riksrådsadelens gamle lovgivning fra 1536 som hadde degradert Norge til en provins var avløst av et regime som anerkjente Norge som et likeverdig rike. Landet var ikke lenger en undertrykt part i en union, men et broderrike bundet til Danmark gjennom en og samme konge. «Like brødre, like kapper». Fra 1661 og opp til Holbergs generasjon kan det kanskje ha blitt oppfattet slikt. Det er ikke helt uten grunn. I Frederik IIIs første enevoldsregjering fantes det nordmenn i betydningsfulle stillinger for første gang siden det norsk riksrådet ble oppløst i 1536: Jørgen Bjelke i Krigskollegiet og Henrik Bjelke i Admiralitetskollegiet, senere også i Statskollegiet. I teorien sto nordmennene på lik linje som dansker, med samme rettigheter og forutsetninger.

I dag står det klarere for oss at likestillingen mellom rikene ikke var mer enn rent formelt. Brødrene Bjelke var unntak fra den gjeldende trenden. Stillingene deres fikk ingen norske etterfølgere og etter dem var det heller ingen flere nordmenn som fikk like sentrale stillinger i statsforvaltningen.²⁴⁴ Heller ikke i andre toppstillinger fantes det nordmenn.

Stattholderembetet var fortsatt forbeholdt dansker (eller tysk-dansker), og det samme gjaldt i det norske forsvaret til tross for at den norske borgerstanden hadde ønsket at innfødte nordmenn skulle ha foregangsrett til disse offiserstillingene. Byene hadde fra gammelt av en viss grad av selvråderett der borgerskapet selv valgte borgermester, magistrater og byråd. Etter hvert som den sentraliserende politikken førte byene nærmere inn under Kronen, og igjen etter eneveldets innførelse, mistet byene denne selvråderetten. I stedet ble disse embetsmennene utnevnt i København på lik linje med andre embetsstillinger.²⁴⁵

Et spørsmålet man bør stille seg, er hva slags embetsmenn man i det hele tatt kunne ha rekruttert i Norge. Perioden 1620-60 og videre utover århundret markerte et skille i administrasjonen der fødselsrett ble erstattet med kompetanse og spesialisering. I

²⁴⁴ Koht 1960, s. 135.

²⁴⁵ Jensen, Magnus. *Fra 1660 til våre dager*. Gyldendal, Oslo 1938; s. 30.

lokalforvaltningen ble lensherrene erstattet med lønnede amtsmenn og lensherrenes militære rolle ble i praksis overtatt av yrkesoffiserer. I resten av Europa var høyadelen fortsatt den ledende samfunnsklassen, men led under av at godsene ga stadig mindre avkastning. Dersom aristokratene skulle kunne holde på sin lederrolle, måtte også de ta lønnet arbeid i statens tjeneste for å spe på inntektene. På dette tidspunktet var det nesten ingen adel igjen i Norge, og de få som var ble forbigått av sine danske standsfeller og fikk derfor liten påvirkningskraft i administrasjonen. Norske aristokrater klarte ikke å konkurrere om embetsstillingene, og uten disse mistet de det økonomiske grunnlaget som deres sosiale status baserte seg på, og adelen som en egen stand døde etterhvert ut i Norge.²⁴⁶ Det var dessuten svært dyrt å sende sønner til universitetet i København for å avlegge embetseksamen som skulle til for å få de mest ettertraktede stillingene. 90% av Norges befolkningen var bønder og bare et lite fåtall av disse kunne hatt råd til en slik utdanning. Kandidatene sto derfor mellom borgerskapets sønner og etablerte embetsmannssønner, og begge disse gruppene var også fåtallige i Norge eller hadde dansk opphav.

Norges handel og rikdommer

Norge sto på mange måter et steg bak Danmark også etter 1661, men samtidig var Norge likevel en så viktig del av helstaten at landet tilegnet seg privilegier som dansker flest ikke kunne pårope seg. Bakgrunnen for dette var Norges naturressurser, hovedsakelig fisk, trelast og bergverk. Enevoldsregjeringene fremmet borgerinteresser på samme måte som riksrådet hadde fremmet interessene til lensadelen før 1660. Norge hadde en oppegående utenlandshandel og var derfor en svært viktig politisk brikke i helstaten. Tar man utgangspunkt i de generelle og de spesielle privilegiene som ble gitt det norske borgerskapet fra 1662 og utover, sto norske kjøpsteder langt friere enn kjøpsteder i de danske provinsene og hadde mange av de samme rettighetene som hovedstaden København.²⁴⁷ Dette var ikke bare et resultat av et ønske om å styrke den norske borgerstanden, men også av behovet for å tilrettelegge forholdene for utenlandske handelsmenn. Privilegiene var særs viktige for å få utenlandske handelsmenn som opererte i Norge til å slå seg ned og investere penger her til lands.²⁴⁸ Regjeringen forsøkte å holde kontroll over handelen til og fra Norge, men de fleste

²⁴⁶ Steen 1967, s. 103-104.

²⁴⁷ Dyrvik 1998, s. 188.

²⁴⁸ Jensen 1938, s. 31.

forsøkene var alle feilslåtte, og handelen forble i hendene på utlendinger, særlig skotter og nederlendere. Nederlenderne beviste hvor stor makt de hadde 1683-85 da de boikottet Norge i protest mot økte tollsatser. Streiken fikk store konsekvenser på Østlandet der trelasten ble liggende og råtne.²⁴⁹ Bergen var et unntak, mye på grunn av at borgerne som en arv etter Hansa-tida hadde organisert handelen på tysk vis, så selv om handelen også her foregikk på nederlandske skip var det bergenserne selv som holdt kontakten med markedene langs Østersjøen, i Portugal og i Spania.²⁵⁰

Opp mot 1640-årene gjennomgikk Norge en stor økonomisk vekst. Bergverksnæringen hadde økt med nye kopper- og jernverk, og med økt kompetanse fra utlandet ble de også mer effektive å drifte. Bergverkene og sagene til skogsindustrien hadde tidligere vært underlagt Kronen, men den hadde siden 1620-tallet trukket seg gradvis ut. I stedet innhentet Kronen profitt gjennom skattelegging og merkantilisme.²⁵¹ I bergverkene og skogsindustrien var det danske og dansk-norske godseiere og embetsmenn, med innslag av borgerlige investorer og klienter, som overtok driften. Handelen var derimot i hendene på de samme utlendingene som opererte fra Norge, som tjente godt på handelsprivilegiene her. Et eksempel er de nederlandske brødrene Gabriel og Selsius Marselis. Under Hannibalfeiden hadde stattholder Hannibal Sehested inngått et privat kommersielt samarbeid med disse to: I bytte mot at brødrene supplerte den norske hæren med våpen og ammunisjon skulle de få handels- og avgiftsprivilegier i Kristiania. Avtalen med Marselis-brødrene ble ikke tatt godt imot av Kristianias etablerte borgerskap, som kanskje kunne ha tilgitt avtalen dersom den bare hadde vart ut krigen.²⁵² Det gjorde den ikke. I stedet fikk Marselis-brødrene anledning til å skaffe seg stadig større fordeler innenfor trelasthandelen og senere også innenfor kopperverkene, på bekostningen av norske og dansk-norske handelsmenn.

Det som fikk mest å si for Norge i tiden etter 1660, var salget av krongods og annen offentlig jord, som frem til da talte nært halvparten av all dyrket mark i Norge. Salget av krongods åpnet for muligheten til organisert godsdrift i Norge, men ble i stedet kjøpt opp av embetsmenn som ble en jordeiende administrasjonelite. Til forskjell fra riksembetene var det flere norske borgere som var involvert i lokalforvaltningen, og disse var til sammenlikning viktigere og bedre betalt enn tilsvarende stillinger i Danmark.²⁵³ Dette gjorde at

²⁴⁹ Jensen 1938, s. 32.

²⁵⁰ Jensen 1938, s. 34.

²⁵¹ Rian 2003, s. 56.

²⁵² Bøggild-Andersen 1946, s. 62.

²⁵³ Dyrvik 1998, s. 188-189.

embetsmennene fylte opp tomrommet som fraværet av en norsk adel utgjorde, og var starten på det som historikere refererer til som den norske embetsmannsstaten.

6.3 ULRIK FREDERIK GYLDENLØVE – ENEVELDETS MANN I NORGE

Det er ikke mulig å snakke om eneveldets praksis i Norge uten å trekke inn den øverste myndigheten her til lands, den som skulle håndheve eneveldet på vegne av kongen i København: Stattholderen. I de første årene etter 1660 var Frederik III forsiktig med å inkludere høyadelen i det nye regimet. Han fryktet at dersom han innsatte en innflytelsesrik adelsmann som Norges stattholder kunne denne forsøke å samle opposisjon mot det nye enevoldsregimet derifra. Det var derfor viktig for ham å sende en han kunne stole på. Det var flere kandidater: Riksmarsk Johan Christoph von Körbitz var tysk og hadde derfor ingen lojalitetsbånd til den øvrige danske adelen, men han holdt allerede et riksembete. Kronprins Christian var på mange måter en god kandidat: Han var myndig, medlem av kongefamilien og trengte erfaring til den dagen han skulle ta over tronen. Men til syvende og sist var det nettopp mangelen på administrativ erfaring som gjorde ham uegnet som stattholder. Derimot hadde en av Frederik IIIs andre sønner de kvalitetene han så etter.²⁵⁴

Ulrik Frederik Gyldenløve var født 20. juli 1638 som uekte sønn av Frederik III og hans tidligere elskerinne Margrethe Pape, og vokste opp hos sin mors familie i Slesvig. Da Frederik III ble konge i 1648 ble 10 åringen sendt på dannelsesreise til Frankrike og Spania, hvor han fikk ærestittelen «Grande».²⁵⁵ Senere fulgte utdanning ved universitetene i Siena og Roma.²⁵⁶ I 1655 kom han tilbake til Danmark og ble to år senere tildelt sin første militære stilling. Han utmerket seg under begge Karl Gustav-krigene og etter innføringen av eneveldet ble han sendt ut på en toårig diplomatreise rundt om i Europa. Gyldenløve hadde dermed militær, administrativ og diplomatisk erfaring, og som kongssønn delte han kongefamiliens dynastiske interesser i Norge. Han hadde heller ingen annen familie eller interesser i Norge som kunne oppta oppmerksomheten hans, og siden han var uten egne titler og inntekter enn

²⁵⁴ Johansen, Ulf S. *Stattholder Ulrik Fredrik Gyldenløve. Bakgrunn, virksomhet og politikk til høsten 1667*. Universitetet i Bergen 1974; s. 16.

²⁵⁵ Johnsen 1911, s. 34.

²⁵⁶ Norsk biografisk leksikon (nettutgave).

det han fikk av faren, var han i et avhengighetsforhold til kongemakten: Den perfekte kandidaten.

«Bondevennen» Gyldenløve

Det er lite som tyder på at Gyldenløve hadde oppholdt seg i Norge tidligere eller hadde noen andre kjennskaper til landet utover den «allmenne» kunnskapen som fantes ved hoffet. Til gjengjeld var han godt utdannet og hadde godt skjønn. Det første han gjorde da han ankom Norge våren 1664 var å skaffe seg oversikt over de norske forholdene, spesielt med fokus på landets problemer og særbehov. Her var Hannibal Sehesteds memorialer i stattholderarkivet til stor hjelp.²⁵⁷ Det som virkelig skilte Gyldenløve fra alle sine forgjengere var hans reiser rundt om i Norge. De fleste tidligere stattholderne hadde sjeldent eller aldri vært utenfor Akershus len, kanskje unntaksvis med noen turer til Bergen. Sehested hadde riktignok reist en del rundt på Østlandet, men det hadde vært i forbindelse med krigen 1643-45.

Gyldenløves reiser tjente en hensikt. Han var av den oppfatning at det beste og mest innbringende for staten var å samarbeide med den norske bondestanden, siden de representerte majoriteten av befolkningen og sto for det meste av skatter og utskrevne soldater. De fleste av reisene hans gikk derfor til småbygder og gårder rundt om i distriktene. Gyldenløve tok seg tid til å snakke med folk, uansett standstillhørighet og lyttet til deres forslag og klagemål.²⁵⁸ Bøndene lot seg imponere av denne kongssønnen som kom for å treffe og tale til dem, ofte via strabasiøse reiseruter med svært dårlige veier, dersom det i hele tatt fantes noen. Gyldenløve forsøkte dessuten å løse problemene bøndene presenterte for ham, så lenge de var rettferdige og lot seg gjennomføre. Fogdene var kjent for å misbruke embetet og å operere utenfor dere ansvarsområder, så det var mange klager som var rettet mot dem. Gyldenløve holdt et øye med fogdene deretter.²⁵⁹ Fra 1670 fikk Gyldenløve gjennomført reformer som kvittet seg med unødvendige embetsmenn og ga fogdene flere arbeidsoppgaver og betraktelig bedre lønn. Fogdenes utnyttelse av bøndene var i stor grad et resultatet av dårlig lønning som ikke sto i stil til deres levestandard og arbeidsoppgaver, men etter lønnsøkningen var ikke dette lenger et problem.²⁶⁰

²⁵⁷ Johansen 1974, s. 36

²⁵⁸ Johansen 1974, s. 36; 44

²⁵⁹ Johansen 1974, s. 44-45.

²⁶⁰ Jensen 1938, s. 21.

Siden 1620-tallet hadde skatter og avgifter steget jevnt. Gyldenløves reiser i Norge hadde gitt ham innsikt i landets demografi, som gjorde at han oppfattet realitetene svært annerledes enn statskollegiet i København: Norge kunne ikke regjeres på samme måte som Danmark. Til det var landet for fattig og bøndene for tungt belastet.²⁶¹ Man kunne ikke forvente at bondebefolkningen både skulle betale skyhøye skatter og avgifter samtidig som de også skulle tjene som soldater.²⁶² Dersom man ville at bøndene skulle stille opp for Konge og Fedreland, måtte man begrense de tyngste byrdene. I likhet med Sehested var det Gyldenløves ønske å vedlikeholde et sterkt forsvar. Det betydde at man måtte beholde bondemilitsen, men bøndene måtte få vederlag for militærtjenesten. Gyldenløves løsning var å utarbeide en skattereform som gikk bort fra det gamle systemet med å kreve inn skatter basert på dårlig spesifiserte gårdklasser, til å beregne skatt etter landskyld.²⁶³ Dette fordelte skattebyrdene mer rettferdig, og det gjorde bøndene bedre i stand til å utruste soldatene de var pliktige til å stille opp med. Paradoksalt nok hadde bøndene aldri hatt tyngre skatter og plikttjenester enn under Gyldenløves stattholderskap. Det skal også nevnes at Gyldenløve ikke var i nærheten av å være like «bondevennlig» mot sine egne leilendinger etter at han ble greve av Larvik i 1671.²⁶⁴

Gyldenløves relasjoner og samarbeidspartnere

Gyldenløve søkte seg innover mot sine sosiale likemenn, i likhet med de fleste andre ifra overklassen. Han var et selskapsmenneske, utadvendt og direkte uten problemer med å nærme seg andre mennesker og var kjent for å være svært elskverdig og kvinnekjær. Som person hadde Gyldenløve lett for å knytte til seg andre mennesker, og spesielt den norske kansleren Ove Bjelke ble en god venn og samarbeidspartner. Rent formelt var det meningen at stattholderen og kansleren skulle samarbeide i tråd med deres forskjellige administrative funksjoner. Imidlertid kan vi se omfanget av et nært privat samarbeid mellom Bjelke og Gyldenløve utover vinteren 1665. Denne vinteren var Gyldenløve på sin første reise i Trøndelag. Ove Bjelke holdt til i Bergen, men hadde også tatt turen nordover. Om det var for å møte Gyldenløve eller av en annen grunn, vet jeg ikke. Under oppholdet i Trondheim sendte Gyldenløve to missiver til Frederik III. Det første brevet (d. 4. februar) var en klage fra de

²⁶¹ Jensen 1938, s. 19.

²⁶² Dyrvik 1998, s. 321.

²⁶³ Gjeruldsen, Ole Henrik. *Hæren og eneveldet i Norge 1660-1675*. Forsvarsmuseet, Oslo 2000; s. 95.

²⁶⁴ Norsk biografisk leksikon (nettutgave).

mindre privilegerte borgerne i omegnen, som mente at de ble «spist fra hus og hjem» av dragonene de var lovpålagt å huse i forlegning.²⁶⁵ Det andre brevet (d. 6. februar) var en begjæring fra trondheimsborgerne som ba om tollprivilegier i saltimporten fra Spania, i bytte mot at de i fellesskap skulle finansiere konstruksjon og vedlikehold av nye defensjonsskip.²⁶⁶ Gyldenløve var i likhet med Sehested før ham opptatt av utbyggingen av en norsk defensjonsflåte, og defensjonsflåten fortsatte å være et viktig emne også i marsmåned da Gyldenløve ankom Bergen sammen med Ove Bjelke. Gyldenløve bodde hos Bjelke under oppholdet i byen, og vi vet at de to diskuterte defensjonsflåten ettersom begge signerte et nytt missiv til Frederik III, datert 27. mars. I missivet ber de kongen om å garantere byens handelsborgerskaps privilegier mot at det skulle iverksettes konstruksjoner av nye defensjonsskip.²⁶⁷

Adelsmannen Claus von Ahlefeldt hadde vært Norges øverstkommanderende offiser siden han overtok embetet etter Jørgen Bjelke i 1660. Samme året ble Krigskollegiet grunnlagt i København, inspirert av Admiralitetskollegiet fra 1655. I motsetning fra tidligere praksis besto ikke lenger kollegiene av høyadelige på bakgrunn av deres sosiale rang, men besto (nesten) utelukkende av yrkesmilitære med krigserfaring.²⁶⁸ Fra gammelt av hadde det vært stattholderne som satt med kommandoen, men etter at Jørgen Bjelke ble utnevnt til norsk øverstkommanderende i mai 1658 ble sivil og militær myndighet skilt fra hverandre. Tanken var at generalen i Norge skulle stå til ansvar for kongen og ikke stattholderen. En av grunnene til dette var at stattholderens militære betydning var blitt svekket som følge av profesjonaliseringen av hæren under lederskap av utenlandske offiserer.²⁶⁹ Forsvaret av Norge under Karl Gustav-krigene hadde vært velfungerende fordi Bjelke og daværende stattholder Niels Trolle klarte å samarbeidet.²⁷⁰ Det gjorde ikke Gyldenløve og Ahlefeldt. Ahlefeldt hadde håpet å få full kontroll over forsvaret, men var blitt skuffet. Hærens finanser ble overvåket av en generalkrigskommissær, mens forsvarets ressurser, våpenhandel og forsyning fortsatt lå under stattholderens myndighet. Stattholderens og generalens oppgaver og fagfelt overlappet

²⁶⁵ Johansen 1974, s. 39;

Gjeruldsen 2000, s. 30.

²⁶⁶ Johansen 1974, s. 39.

²⁶⁷ Johansen 1974, s. 39-40.

²⁶⁸ Gjeruldsen 2000, s. 69.

²⁶⁹ Gjeruldsen 2000, s. 70-71.

²⁷⁰ Gjeruldsen 2000, s. 71.

hverandre og dette førte til flere interessekonflikter.²⁷¹ Det endte med at Ahlefeldt ble hjemkalt mens Gyldenløve ble utnevnt til øverstkommanderende.

Gyldenløves fravær

Et problem jeg hittil har unngått er at Gyldenløve hovedsakelig oppholdt seg ved hoffet i Danmark, med unntak av de to lengre oppholdene 1664-67 og 1673-79. Dette betyr at Gyldenløve i praksis ikke var fungerende stattholder, men at embetet ble skjøttet av visestattholdere. En av grunnene til dette fraværet var at Gyldenløve likte å være der ting skjedde, det var selskapslivet ved hoffet at han følte seg mest hjemme. Til sammenlikning må Kristiania ha vært et svært trist og kjedelig sted i hans øyne. Dessuten befant kvinnen i hans liv seg i København. Den 11. juli 1659 hadde Gyldenløve giftet seg med Sophie Urne i hemmelighet fordi hans far, kongen, ikke godtok forholdet. Det var først etter at Gyldenløves halvbror Christian V ble konge i 1670 at ekteskapet ble offentliggjort.²⁷²

Gyldenløves fravær innebar to problemer. For det første skjøttet Gyldenløve embetet sitt slik han ville, selv om han befant seg i Danmark. Forordninger gikk dermed gjennom visestattholderne, eller han omgikk dem fullstendig og sendte instruksjer direkte til embetsmennene det angikk. Dette bidro ikke til et bedre embetsverk. For det andre fantes det flere ansvarsområder som hørte inn under stattholderembetet, deriblant i forsvaret. Gustav Wilhelm von Wedel var fra 1681 Gyldenløves vikarierende kommandant for det norske forsvaret, men da også han i 1689 fikk tillatelse til å forlate Norge, trengte man en vikar for vikaren.²⁷³ Dette gjorde kommandolinjen uoversiktlig og er en av årsakene til at hæren begynte å forfalle. Etter Christian Vs død i 1699 fratrådte Gyldenløve alle sine embetsstillinger i en alder av 61 år.

6.4 DET DANSKE ENEVELDET OPPSUMMERT

Eneveldet i Danmark-Norge skilte seg ut ved at eneveldet var juridisk bundet i en grunnlov. Ellers inneholdt det praksiser som var nært beslektet eller identiske med praksiser i andre

²⁷¹ Gjeruldsen 2000, s. 72-74.

²⁷² Dansk Biografisk Lexikon, Runeberg (nettutgave).

²⁷³ Norsk biografisk leksikon (nettutgave).

enevoldsstater, herunder også administrative reformer. Etter at Frederik III kom seirende ut av maktduellen med riksrådet, med hjelp fra understendene, var det ikke lenger noe behov for et riksråd, som ble avvirket og oppløst. I dets plass ble det etablert særorganer, inspirert av svenskens kollegiesystem. De forskjellige kollegiene ble administrert av et eget statskollegium, også referert til som geheimekonseilet. Flere av riksrådsmennene fortsatte i administrasjonen i nye de stillingene som kollegiene bidro med, og flere personer som var sentrale under opptrappingen til eneveldets innføring endte opp med opphøyde posisjoner. Dette har med stor sannsynlighet bidratt til konspirasjonsteoriene om at eneveldet var et statskupp.

Den danske adelen var blitt svekket ved at riksrådet ble oppløst, men var ikke svekket som embetsklasse og fortsatte å ta del i administrasjonen og gjøre seg bemerket i dansk politikk i årene fremover. Den norske adelen tjente lite på eneveldets innførelse og døde etter hvert ut som en egen samfunnsklasse, blant annet fordi at de tapte konkurransen om embetsstillingene til danske aristokrater. Eneveldets vinnere var borgerskapet. Etter innførelsen fikk de skjøvet deler av skattebyrdene over på adelen og fikk ta del i administrasjonen på et helt annet nivå enn før 1660. Borgerskapet i Norge, om det så var nordmenn, dansker eller andre utlendinger, tjente godt på handelen med norske naturressurser, men var ennå ikke på et nivå der de kunne konkurrere på lik linje med de nederlandske handelsmennene, som dominerte blant annet trelasthandelen. I Norge ble mange borgere giftet inn i presteskapet som også nøt godt av borgerskapets privilegier. Med salg av norsk krongods øynet flere norske embetsmenn sjansen til å bli jordeiere.

Danske bønder hadde liten politisk deltakelse både før og etter 1660. I likhet med for eksempel Frankrike var ikke bøndene representert i stenderforsamlingen og hadde liten eller ingen påvirkning for hvordan riket ble styrt. I Norge sto bøndene tradisjonelt mer fritt. Det fantes få virkelige godsetableringer av dansk modell og voredskap fikk heller ingen bred støtte i den norske befolkningen, etter det jeg har observert. I likhet med Sverige sto de lokale tingene sterkt i den norske bondeånden. Tingene hadde overlevd som politisk forum siden middelalderen og fortsatte å spille en betydelig rolle i årene etter Christian IV, som anerkjente tingenes rolle i sin norske lovbok fra 1604. Norske bønder hadde en relativt stor politisk skikkelse ved at de ble representert i stenderforsamlingen. Norske bønder tjente dessuten på eneveldet gjennom Gyldenløves bondevennlige reformer. Gyldenløve brøt med den etablerte politiske linjen som rådet, ikke bare i Danmark, men i mange europeiske land, ved at det ikke

var borgerskapet som var målet for gunstig reformarbeid. Gyldenløve hadde investert tid til å innhente seg kunnskap om Norge og dets befolkning, og hadde derfor ingen misforståtte ideer om hva bøndene kunne og ikke kunne stille opp med. Militærtjenesten var ikke populær, spesielt ikke blant de norske sjøfolkene som ble tvunget inn i den dansk-norske fellesflåten, og mange vernepliktige deserterte eller flyktet fra hjemlegdene.²⁷⁴ Gyldenløve forsto at dersom man ønsket at bøndene skulle stille opp som soldater måtte man kompensere ved å begrense andre byrder. En av reformene hans gikk ut på å forandre gårdenes skattegrunnlag slik at skattetrykket ble mer jevnt og rettferdig fordelt.

²⁷⁴ Gjeruldsen 2000, s. 128.

7 KONKLUSJON

I denne masteroppgaven har jeg tatt for meg hvordan eneveldet ble innført i Danmark-Norge og hva slags alternativer det fantes til personlig enevelde, med stikk til hvordan andre europeiske stater praktiserte autoritære statsmodeller. Enevelde var en måte for samtidens fyrster å tilegne seg den absolutte utøvende statsmakten, på bekostning av adelens og stendenes rettigheter. Måten denne makten ble ervervet varierte fra land til land, alt fra statskupp til fredelige statsomveltninger. Hvordan makten ble håndhevet varierte også sterkt, men én ting enevoldsstatene hadde til felles var at de baserte seg på et samarbeid mellom fyrstemakten og minst en av stendene. Det kunne være et samarbeid med adelen slik som i Brandenburg-Preussen og under den tidlige svenske maktstatsutviklingen, eller det kunne være rettet mot borgerskapet slik som i Frankrike og i Danmark-Norge. Samtidig er det diskutabelt hvorvidt eneveldet faktisk var stendenes mål høsten 1660.

Stendersamfunnene

Perry Anderson, som jeg har vært inne på flere ganger i denne masteroppgaven, mener at enevelde var en pakt mellom adelen og kongemakten for å beskytte aristokratiet mot konkurranse nedenfra. Det som drastisk svekker Andersons tese i denne konteksten, er at det danske borgerskapet etter 1660 fikk muligheten til å ta del i administrasjonen på et helt annet plan enn i tiden før eneveldet. Det samme skjedde i Frankrike, hvor flere fra borgerskapet skapte seg navn og karriere i kongens tjeneste, for eksempel Louis XIVs mektige finansminister Jean-Baptiste Colbert. Det franske monarkiet etter Louis XIV baserte seg på to ting: Å splitte adelen og å benytte seg av embetsmenn med borgerlig bakgrunn. I stedet for å særbehandle aristokratiet ivaretok de franske kongene adelens verdighet og interesser ved å opphøye de borgerlige embetsmennene til adelsstanden. Det kulturelle rivaleriet som oppsto mellom den tradisjonelle sverdadelen og den nye kappeadelen flyttet adelens fokus vekk fra deres tradisjonelle maktkamp med kongemakten og styrket dermed monarkiets handlingsrom.

I likhet med Frankrike fantes det i Sverige en stor andel nyadelige med borgerlig bakgrunn, som representerte adelsstanden i Riddarhuset lenge før eneveldet ble formelt innført i 1680. Borgerskapets politiske deltakelse ble heller ikke mindre etter at eneveldet ble innført. Svenske bønder var svært fristilte og hadde relativt godt rettsvern. De var politisk aktive i den svenske Riksdagen og var leverandøren av nye prester til geistligheten. Andersons tese om at

enevelde var en allianse mellom konge og adel holder derfor ikke vann. Derimot beskriver tesen forholdene i østeuropeiske riker slik som Brandenburg-Preussen, svært godt. Der måtte adelen oppgi flere av sine egne rettigheter i bytte mot å fengsle bøndene i livegenskap, og på den måten byttet bort sin politisk innflytelse mot styrket økonomi og klasseforskjell.

De danske stendene var i begynnelsen mest opptatte av reformer som ville skyve deler av skattebyrdene over på de privilegerte, som var fritatt fra skatt inntil 1660. Etter hva jeg finner i kildene mine ble en eneveldig statsforfatning aldri nevnt, selv ikke under forslaget om å innføre arvemonarki. Hans Svanes forslag om å overlate arbeidet med å utforme en ny statsform til Frederik III, kan tolkes som en del av en konspirasjon med mål om å innføre eneveldet. At Svane tjente på det er hevet over tvil, og det samme gjelder også Hannibal Sehested og de andre potensielle konspiratørene. Om det faktisk var et vellykket komplott eller om det simpelthen var en serie med gunstige utfall får vi nok aldri vite. Alliansen mellom borgerskapet og geistligheten gikk i alle fall ikke ut på å gi Frederik III uinnskrenket makt. Arverettstilbudet var lite mer enn en måte å svekke høyadelen. Dersom Frederik III ikke hadde fått i oppgave å lage en ny forordning er det ikke usannsynlig at Danmark-Norge hadde utviklet seg i retning av et stenderkonstitusjonelt monarki etter svensk mønster, om så bare formelt.

Krig og konflikt som forutsetning for enevelde

Karl Gustav-krigenes betydning for eneveldets innførelse styrkes av at også andre land undergikk liknende reformer i etterkant av konflikter. De franske religionskrigene var den største utfordringen det franske monarkiet hadde stått overfor, ikke fordi at kongehuset var en aktiv aktør under krigen, men fordi kongemakten var ute av stand til å begrense omfanget av den. Jean Bodin baserte statsfilosofien sin på bakgrunn av erfaringene fra nesten fire tiår med religionskrig. Bodin mente at staten trengte en sterk sentralmakt for å skape stabilitet; når så både Den katolske ligaen og hugenottene var misfornøyde med hvordan kongemakten posisjonerte seg under konflikten, skapte det en situasjon der det å svekke eller avsette kongen ble legitimt. Henri de Guise, som var den sterkeste kandidaten til å overta tronen, ble drept i 1588; Henri III ble drept året etter, og Henri IV ble drept i 1610. Spellmans teori om at eneveldet ble innført av kongemakten for å forsvare sin posisjon gir derfor mening: Frankrike under Louis XIII og Richelieu var en relativt stabil epoke, særlig etter at hugenottene fikk inndratt sin rett til militært selvforsvar.

Problemet med Spellmans teori er det samme som med Andersons: Selv om teoriene på mange måter bidrar med å forklare enevelde i enkelte tilfeller, dekker de ikke nok land til at det skapes en konsis generell forklaring. Verken Spellmans eller Andersons teorier beskriver forholdene i Danmark-Norge. Under tiden da Danmark var et valgmonarki, hadde adelen konstitusjonell rett til å gå til opprør mot kongemakten dersom den brøt håndfestningen. Som jeg har tatt for meg i denne masteroppgaven, var kongevalget i seg selv upraktisk på grunn av forholdene mellom Danmark og dets unionsprovinser; og dessuten var den danske adelen for fragmentert til at den kunne utgjøre en samlet opposisjon, særlig i tiden opp mot 1660. Man kan kanskje argumentere for at enevoldsmonarkiet ble styrket ved at hæren og fellesflåten ble utbygget i tiårene etter 1660, noe som for så vidt støtter Spellmans teori. Samtidig må man ta utgangspunktet i at det var få eller ingen trusler som satte den danske kongemakten i faresonen etter Karl Gustav-krigene, så militarisering var ikke nødvendigvis et maktmiddel som bidro til eneveldet.

Krig og konflikt var avgjørende for statsforfatningsreformer fordi krigstilstander i mange tilfeller beviste hvor dårlig middelalderske statsstrukturer fungerte i et Europa i sosial og økonomisk vekst. Trettiårskrigen hadde katastrofale følger som frem til Napoleonskrigene to hundre år senere var uten sidestykke i europeisk historie. Påkjeningene som brandenburgerne led under var ikke enestestående i tysk sammenheng. Likevel var opplevelsene fra krigen en viktig faktor for at den brandenburgske adelen gikk med på å gi Friedrich Wilhelm en permanent hærstyrke i 1653. Det store tapet av arbeidskraft skapte et behov for å oppgi ett av sine viktigste maktmidler ovenfor kurfyrsten, i bytte mot den finansielle tryggheten som livegenskapen ga dem. Tilsvarende hadde Karl Gustav-krigene gjort det klart for de danske understendene at adelen som krigerstand ikke lenger gjorde seg fortjent til de privilegiene de hevdet retten til. At det var Københavns borgere som hadde stått på vollene og forsvart byen, ga borgerstanden et realløft, og ettersom kongeparet hadde gjort seg populære ved å nekte å forlate København under beleiringen, gir det mening at de lente seg på den støtten under oppløpet til eneveldet.

Var en ikke-eneveldig forfatning i 1660 realistisk?

Fra det øyeblikket at stendene ga Frederik III arveretten og Svane ba ham om å lage en ny statsforfatning, fantes det tre alternativer: Frederik III kunne ha reformert riksrådet og videreført den gamle ordningen; han kunne avskaffe riksrådet og introdusere et personlig

autoritært styresett, slik han faktisk gjorde; eller han kunne ha avskaffet eller svekket riksrådet og introdusert en permanent stenderforsamling til å bistå seg i dets sted. Å videreføre en forfatning som innebar at riksrådet beholdt sin posisjon, var umulig. Et reformert riksråd som også ville ha bestått av lavadelige og representanter fra borgerstanden og geistligheten kunne kanskje ha vunnet fram. Uten kongevalg ville det vært usikkert om hva slags rolle et slikt riksråd skulle ha. Hele poenget med å innføre arveretten var at riksrådet skulle miste sin betydning og innflytelse. Tar vi utgangspunkt i Sølvi Sogners observasjon om riksrådsmedlemmenes videre karrierer etter eneveldet, er det rimelig å anta at et nytt riksråd fortsatt ville ha hatt en overvekt av høyadelige medlemmer. Det er derfor ingen garanti for at De konjugerede ville ha støttet en slik ordning. Og hvorfor skulle Frederik III ha ønsket å dele makten med et nytt riksråd i utgangspunktet?

Til sammenlikning ville en stenderkonstitusjonell forfatning vært et bedre alternativ, på alle måter. Det forutsatte ikke en total maktfordeling slik som det lett kunne ha blitt med et nytt riksråd. Et stenderparlament kunne i teorien ha inkludert stendene i politikken uten at det nødvendigvis gikk på bekostning av kongemaktens egen innflytelse. Svenskene hadde allerede bevist at det å inkludere stendene politisk kunne brukes til å svekke riksråd og adel uten at det svekket kongemakten. Både Sverige og England hadde parlamenter samtidig som de også hadde mektige monarker. Stenderkonstitusjonalisme kunne dessuten beskytte kongemaktens interesser, slik som da den svenske Riksdagen nedla veto mot riksrådets forsøk på å begrense Karl XI's maktutøvelse på 1670-tallet. Det som taler imot en slik ordning, er at stendene i 1660 sto ovenfor flere uenigheter når det gjaldt stendenes politiske deltakelse, standsprivilegier og skattedeltakelse og bevilgning.²⁷⁵ Når det ikke fantes en felles konsensus for hvordan elementære ting som skatter og privilegier skulle fordeles, ville det blitt særdeles vanskelig å skape et velfungerende parlament. I tillegg kommer De konjugeredes utsagn om at «*man hellere vilde regeres af én end av mange*».²⁷⁶ Men det er tvilsomt at uttalelsen representerte alle borgerlige og geistlige, noe som observasjonene til Koht og Mykland vitner om. Men dersom man likevel velger å bruke dette utsagnet som en pekepinn, kan det virke som at det kanskje ikke var så stor oppslutning rundt muligheten for en permanent stenderforsamling likevel, men det blir med spekulasjonen.

²⁷⁵ Dyrvik 1998, s. 76; 78-80.

²⁷⁶ Fridericia 1894, s. 518.

For Frederik III fremsto eneveldet som det beste alternativet. Riksrådet var svekket allerede før det måtte bite i gresset, og enevelde hørte med til den politiske og ideologiske utviklingen som Europa gjennomgikk på det tidspunktet. For understendene og lavadelen som ville svekke høyadelen i riksrådet, hadde forfatningen den ønskede effekten. At Frederik III innførte et lovfestet eneveldet – Kongeloven – var uventet. Men samtidig styrket det kongemakten på en helt annen måte enn det et rent samarbeid mellom monarkiet og stendene kunne ha gjort.

LITTERATURLISTE

- Anderson, Perry. *Lineages of the Absolute State*. New Left Books, London 1974 (Verso 2013).
- Barlow, Thomas. *The Original of Kingly and Ecclesiastical Government*. Oxford 1681.
- Bowle, John. *Charles the First*. Weidenfeld and Nicolson, London 1975.
- Bøggild-Andersen, C.O. *Hannibal Sehested: en dansk Statsmand*. København 1946.
- Clark, Christopher. *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947*. Harvard University Press, Cambridge (Ma) 2006.
- Cuttica, Cesare. *A Thing or Two About Absolutism and Its Historiography*. History of European Ideas, nr.2 2013.
- Dyrvik, Ståle. *Truede tvillingriker 1648-1720*. Universitetsforlaget, Oslo 1998.
- Fabricius, Knud. *Kongeloven*. København 1920.
- Fridericia, J. A. *Adelsvældens sidste Dage*. Phillipsen, København 1894.
- Gaunt, Peter. *The English Civil War: A Military History*. I.B. Tauris & Co, New York 2014.
- Gjeruldsen, Ole Henrik. *Hæren og eneveldet i Norge 1660-1675*. Forsvarsmuseet, Oslo 2000.
- Gulowsen, J. *Gyldenløvefeiden 1675-79*. Kristiania 1906.
- Holt, Mack P. *Redrawing the Lines of Authority*; in Holt, M.P. (ed.) *Renaissance and Reformation France 1500-1648*. Oxford University Press, 2002.
- Høibach, Harald. *Krigskunstens historie. Fra 1500 til i dag*. Cappelen Damm Akademisk, Oslo 2014.

- Imsen, Steinar. *Superintendenten: En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Universitetsforlaget, Oslo 1982.
- James, Alan. *The Origins of French Absolutism 1598-1661*. Pearson Education Ltd., UK 2006.
- Jensen, Magnus. *Fra 1660 til våre dager*. Gyldendal, Oslo 1938.
- Jespersen, Knud J.V. *Statsomvæltningen 1660*. Gyldendal. København, 1983.
- Jespersen, Leon. *1648 – Magtstat eller minimumsstat?; i Jespersen og Svane-Knudsen. Stænder og magtstat: De politiske brydninger i 1648 og 1660*. Odense Universitetsforlag, Odense 1989.
- Johansen, Ulf S. *Stattholder Ulrik Fredrik Gyldenløve. Bakgrunn, virksomhet og politikk til høsten 1667*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1974.
- Johnsen, O.A. *De norske stænder: bidragoplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet*. Kristiania 1906
- Johnsen, O.A. *Tidsrummet 1660-1746*. Aschehoug, Kristiania 1911.
- Koht, Halvdan. *Inn i einveldet: 1657-1661*. Aschehoug, Oslo 1960.
- Kongsrud, Helge. *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument*. Oslo 1984.
- Kujala, Antti. *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630-1713*. SKS/Finnish Literature Society, Helsinki 2003.
- Larsson, Lars-Olof. *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?*. Bokförlaget Prisma, Stockholm 2002.
- Lockhart, Paul Douglas. *Sweden in the Seventeenth Century*. Palgrave, 2004.
- Machiavelli, Niccolò. *The Prince*. Firenze 1532 (Penguin Books, London 2009).
- Miller, John (ed.). *Absolutism in Seventeenth Century Europe*. St. Martin's Press, New York 1990.

- Mykland, Knut. *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark-Norge: I tiden fra omkring 1630 til Frederik den tredjes død*. Universitetsforlaget. Bergen 1967.
- Mykland, Knut. *Gjennom nødsår og krig 1648-1720*. Cappelen, Oslo 1977 (1988).
- Rowen, Herbert H. *Louis XIV and Absolutism*; in John C. Rule (ed.). *Louis XIV and the Craft of Kingship*. Ohio State University Press, 1969.
- Smith, Alan G.R. (ed.). *The Reign of James I & VI*. University of Chicago Press, 1975
- Sogner, Sølvi. *Krig og fred 1660-1780*. Aschehoug, Oslo 1996.
- Spellman, W.M. *European Political Thought 1600-1700*. St. Martin's Press, New York 1998.
- Steen, Sverre. *Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*. Aschehoug, Oslo 1935.
- Steen, Sverre. *Langsomt ble landet vårt eget*. Cappelen, Oslo 1967 (1972).
- Supphellen, Steinar (red.). *Griffenfeld – 300 år etter*. Trondheim 1999.
- Upton, A.F. *Charles XI and Swedish Absolutism*. Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Weidling, Tor. *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo 1998.

Internettressurser og lenker

- Store Norske leksikon.
- Norgeshistorie på nett, UiO.
- Norsk biografisk leksikon: https://nbl.snl.no/Ulrik_Frederik_Gyldenl%C3%B8ve
- Dansk biografisk leksikon, Runeberg: <http://runeberg.org/dbl/6/0352.html>
- Dansk kvindebiografisk leksikon: <http://www.kvinfo.dk/side/597/bio/1349/origin/170/>
- <https://www.riddarhuset.se/adeln-nu-och-da/adelns-historia/>
- <http://www.historytoday.com/kate-wiles/origins-english-parliament>

- http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/konge_loven.html

